

**ŞUŞA, PETERBURQ VƏ PARIS
XATİRƏLƏRİ
(ATATÜRKƏ İKİ MƏKTUB)**

ƏHMƏD BƏY AĞAOĞLU

Əhməd bəy Ağaoğlu

**Şuşa, Peterburq və Paris
xatirələri**

(Atatürkə iki məktub)

Azərbaycan milli
kitabxanası

ÇAPAR

YAYINLARI

**Əhməd bəy Ağaoğlunun
doğumunun 150-ci ildönümünə ithaf**

Əhməd bəy Ağaoğlu.
Şuşa, Peterburq və Paris xatirələri

Tərtib edən: Dilqəm ƏHMƏD

Redaktor və korrektor: Günel MUXTAROVA

Qapaq dizaynı: Xəyal Danyal

Bakı, Çapar Nəşriyyat evi, 2019, 124 s.

ISBN 978-9952-8356-4-9

Bütün hüquqları qorunur.

© Çapar Yayınları, 2019

Kitabda Azərbaycan və Türkiyənin böyük mütəfəkkiri, ictimai-siyasi xadim Əhməd bəy Ağaoğlunun xatirələri, yazıları və bəzi məktubları, eləcə də Ağaoğlular ailəsinə aid nadir fotosəkillər, sənədlər dərc edilib.

Əhməd bəy Ağaoğlu

Əhməd bəy Ağaoğlu 1869-cu ildə Azərbaycanın Şuşa şəhərində doğulub. Atası Qarabağın Qurdlareli tayfasından Mirzə Həsən bəy, anası Sarıcalı tayfasından Tazə xanım olub.

Böyük əmisi Hacı Mirzə Məhəmməd¹ qardaşı oğlunu müctəhid kimi yetişdirmək istəyib, bu məqsədlə ona 6 yaşında ikən fars və ərəb dili müəllimləri tutub. Amma anası Tazə xanım övladının məmur olmasını istədiyi üçün ailədən gizli şəkildə evə rus dili müəllimi gətirib. Bu müəllim üç il ərzində rus dili ilə yanaşı hesab, tarix və coğrafiya dərslərini də öyrətib. Şuşada gimnaziya açıldıqdan sonra Əhməd bəy imtahan verərək bu məktəbi qazanıb. İmtahanı uğurlu keçdiyi üçün gimnaziyanın birbaşa 3-cü sinfinə daxil olub. Bu zaman o, 45 yaşigird arasındakı 3 türkdən biri idi.

Əhməd bəy 1886-cı ildə Şuşa gimnaziyasının 6-cı sinfini bitirib. Ali məktəbə daxil olmaq üçün 7 sinif şərt olduğu üçün bir il də Tiflis gimnaziyasında təhsil alıb. 1887-ci ildə gimnaziya təhsilini tamamladıqdan sonra avqust ayında Peterburqa yola düşüb, buradakı Texnologiya İnstitutuna girməyə hazırlaşılıb. Lakin bütün imtahanlardan uğurla keçsə də, onu yəhüdi hesab edən müəllim cəbr imtahanından kəşib, bununla da Əhməd bəyin Rusiyadakı təhsil həyatı baş tutmayıb. Bu hadisədən qəzəblənən Əhməd bəy Rusiyanı tərk edib və ali təhsil almaq üçün Parisə yola düşüb. Əhməd bəy 1888-ci il yanvar ayının 8-də Parisə çatıb.

Əhməd bəy Sorbonna Universiteti yanında Paris Hüquq Məktəbinin tələbəsi olub, eyni zamanda Ali Təcrübi Tədqiqatlar Məktəbində dövrün

tanınmış alimlərinin mühazirələrinə qatılıb. 1888-1894-cü illərdə Parisdə yaşayan Ağaoğlu Ali Təcrübi Tədqiqatlar Məktəbi (Ecole des Hautes Etudes Pratiques) ilə bir sırada Canlı Şərq Dilləri Məktəbinin (Ecole des Langues Orientales Vivantes) məşğələlərinə də qatılıb. Buradakı müəllimləri arasında Ceyms Darmstater, Pol Şeffər, Barbye də Meynard kimi tanınmış şəxslər olub. Əhməd bəy, eyni zamanda, professor Ernst Renan (1823-1892), "Le Nouvelle Revue" məcmuəsinin nəşiri Cülyetta Adam (1836-1936) ilə də dostlaşmışdı.

Parisdə münasibət qurduğu şəxslər barədə Əhməd bəy xatirələrində yazır: "*Professor Ceyms Darmstaterin sevgisini qazandım. O, haqqımda unudulmaz yaxşılıqlar etdi, səylər göstərməyə başladı. Məni evinə çağırırdı. Parisdə önəmli bir ədəbi salon sahibəsi kimi tanınan və Paris ədibləri arasında seçkin mövqə qazanmış olan xanım Mari Robinsona təqdim etdi. Mən də müntəzəm şəkildə xanım Robinsonun salonuna gətməyə başladım. Bu salonun ziyarətçiləri arasında o zaman Fransanın məşhur alim və ədiblərindən sayılan Ernst Renan, Hippolit Ten, Qaston Paris, Yulius Oppert, madam və müsyö Dielafo kimi şəxslər vardı. Ev sahibəsi məni onlara təqdim etdi".*

Onun Parisdə tanış olduğu şəxslər arasında dini-siyasi xadim və filosof Seyid Camaləddin Əfqani (1839-1897) də vardı. Bu barədə yazır: "*İslam aləminin müfəkkirlərindən Camaləddin Əfqani həzrətləri Parisdə olduğu zaman mənim sadə evimi başqalarının saraylarından üstün tutmuş, həftələrlə bir yerdə qalmışdıq".*

1892-ci ildə Əhməd bəy şərqşünasların Böyük Britaniya paytaxtında keçirilən IX konqresinin iştirakçısı olub, şiiçilik məzhəbinin İrənanın qədim dini

təlimlərinəndən biri – məzdəkiliklə əlaqələrinə dair məruzə ilə çıxış edib. Bu tarixi hadisə ilə bağlı xatirələrini “Kavkaz” da dərc etdirib.

Əhməd bəy 1894-cü ildə təhsilini bitirərək Parisdən İstanbula gəlib, “İttihad və Tərəqqi”nin orqanı olan “Şurayi-Ümmət”də məqalələr verib. Burada 6 ay yaşadıqdan sonra elə həmin il atasının ölüm xəbərini alaraq Qafqaza qayıdıb, öncə Tiflisdə yerləşib. Tiflis gimnaziyasında fransız dilində dərslər deyib, eyni zamanda “Kavkaz” qəzeti ilə əməkdaşlıq edib. 1896-cı ildə Şuşa edadi (real) məktəbinə fransız dili müəllimi təyin edilib. Burada dərslər deyərək el arasında “Firəng Əhməd” adlanıb. Şuşada açdığı qiraətxana-kitabxana o dövrün yeni tipli mədəni ocaqlarındandı. Onun həyatının bu dövrü haqqında qohumu Yusif Vəzir yazırdı: *“Əhməd bəy məclisdə danışanda heç bir molla cəsarət edib onun fikirlərinə qarşı çıxma bilmirdi. Sərt və əsəbi bir adam idi, xüsusən bəylərin qudurğanlığına dözmə bilməzdi. Onlarla bir məclisdə qarşı-qarşıya gəldimi, həmişə dalaşardı, həmişə də tapancasını hazır saxlardı”.*

Əhməd bəy 1897-ci ildə Hacı Zeynalabdin Tağıyevin dəvəti ilə Bakıya köçüb, “Kaspi” qəzetinin redaktoru, aparıcı müəlliflərindən biri olub, Əlimərdan bəy Topçubaşovla sıx əməkdaşlığa başlayıb. Eyni zamanda, müəllimlik fəaliyyətini burada davam etdirib, Kommersiya məktəbində fransız dili müəllimi işləyib. Çox keçmədən Bakı Şəhər İdarəsinin üzvü seçilib. “Axund və islam” adlı ilk əsərini də bu zaman yazıb.

1901-ci ildə Tiflisdə rus dilində «Женщина по исламу и в исламе» (“İslama görə və islamda qadın”) kitabı nəşr edilib. 1905-ci ildə Bakıda Əli bəy Hüseynzadə ilə birlikdə Hacı Zeynalabdin

Tağıyevin vəsaitinə “Həyat” qəzetini buraxmağa başlayıb. 1906-cı ildə “İrşad” qəzetini, ertəsi il eyni zamanda türkcə və rusca “Tərəqqi” (“Тйорреcc”) qəzetlərini nəşr edib.

Əhməd bəy 1905-ci ildə Peterburqa gedərək Rusiya müsəlmanlarının maraqlarını müdafiə edib. Həmin ildə onun təşəbbüsü ilə “Fədai” cəmiyyəti yaradılıb. 20 fevral-6 mart 1906-cı ildə Tiflisdə Qafqaz cənabının İ.İ.Vorontsov-Daşkovun sədrliyi altında keçirilən erməni-müsəlman barışdırıcı qurultayında Azərbaycan nümayəndələri arasında yer alıb. Məhəmməd Səid Ordubadi “Qanlı sənələr” əsərində Əhməd bəyin bu görüşdə çıxışının mətnini verdikdən sonra qeyd edib: “Söz bura yetişəndə cənab Əhməd bəyin başı gicəlib oturur yerə, onu aparırlar sarayın bir otağına, bir az keçdikdən sonra özünə gəlib məclisə daxil olur”.

Buna səbəb Əhməd bəyin günlərlə xalqın müdafiəsi yolunda çalışması idi.

Əhməd bəy 1906-cı ilin oktyabrında yaradılan gizli “Qafqaz Ümmümüsəlman Müdafiə Komitəsi Difai”nin qurucusu olub. “Difai”nin qurulmasında məqsəd Azərbaycan türklərinin ermənilərin hücumundan, eləcə də çar məmurlarının zülmündən qorumaq olub. “Difai” bu yolda kifayət qədər uğurlu fəaliyyət göstərib.

Bu fəaliyyətlərinə görə çar hakimiyyətinin ciddi təqib etdiyi Əhməd bəy 1909-cu ildə ikinci Məşrutəyə elan edildikdən sonra Türkiyəyə gedib. Burada Parisdə oxuyarkən dostlaşdığı Əhməd Rza bəy və doktor Nazim vəsətisi ilə “İttihad və Tərəqqi” cəmiyyətinə girib. Həmin il Maarif Nazirliyində ibtidai təhsil müfəttişi təyin edilib. Süleymaniy-

yə "İttihad və Tərəqqi" klubunun rəisi olub, 2-3 il içərisində İstanbulda fransızca "Jeune Turc" (Gənc Türk) və türkcə "Tərcümani-həqiqət" qəzetlərinin baş redaktoru işləyib. Bu dövəmdə Ziya Gökalp, Yusif Akçuraoğlu, Məhəmmədəmin Yurdaqulla bərabər "Türk Ocağı"nı qurub. 1910-1914-cü illərdə "Xalqa doğru", "Siratül-müstəqim", "Türk Yürdu" kimi mətbuat orqanlarında iştirak edib. 1911-1912-ci illərdə İstanbul Universitetində "Türk mədəniyyəti tarixi" kafedrasının müdiri olub. 1915-ci ildə Afyonkarahisar millət vəkili seçilib. Həmin il "İttihad və Tərəqqi"nin Ümumi Mərkəzinin üzvü olub.

Əhməd bəy 1915-ci ildə İstanbulda yaradılan "Rusiya Türk-Tatar Müsəlmanlarının Hüquqlarının Müdafiəsi üzrə Komitə"yə daxil olub.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurulmasından sonra Əhməd bəy Bakını işğaldan azad etməyə gələn Qafqaz İslam Ordusunun komandanı Nuru paşanın siyasi müşaviri kimi Vətəne qayıdıb. Həmin ilin 7 dekabrında yaradılan Azərbaycan Parlamentinə Qarabağdan millət vəkili seçilib.

Əhməd bəy 1919-cu ildə Azərbaycanın müstəqilliyinin təndilmasını əsas məqsəd kimi qarşısına qoyan, Əlimərdan bəy Topçubaşovun sədri olduğu Sülh Heyətinə daxil edilib. Amma ermənilərin fitnəsi nəticəsində ingilislər onu İstanbulda "ermənilərə zülm etmək, erməni qırğınına qatılmaq" ittihamı ilə suçlayıb Malta adasına sürgün ediblər. Əhməd bəy adada əsir qaldığı müddətdə xatirələri ilə yanaşı, "Üç mədəniyyət" və "Könülsüz olmaz" əsərlərini qələmə alıb.

1921-ci ildə Ankara hökuməti onu Maltadakı başqa əsirlərlə birgə ingilis əsirlərinə dəyişdirib.

Sürgündən xilas olduqdan sonra Əhməd bəy mayın 11-də Romadan Nərimanov məktub ünvanlayır. Məktub "Kommunist" qəzetində çap olunur. Məktubda Əhməd bəy sürgünəqədərki düşüncələrinin əksinə olaraq, bolşevizmin üstünlüklərindən bəhs edir, bunun xilas yolu olduğunu göstərir və qoca yaşlarında vətənidə xidmət etmək istədiyini bildirir. Məktubun cavabında Nərimanov onu yüksək vəzifəyə dəvət edir. Nərimanovdan cavab məktub alandan Əhməd bəy artıq Türkiyədə idi. Sürgün illərində az məlumatlı olduğu Sovet rejiminin tam mahiyyətini anladığı üçün Nərimanov bu dəfə fərqli məktub göndərir. Məktubundakı fikirlər belə idi: "Təmsil etdiyiniz fikir sisteminə qatılmıram; Türklər üçün qurtuluş imkanının təkə Əsmanlı türklüyündə olduğu haqqında Sizə də məlum olan fikir və qənaətimdə qalıram; Əsarətdən qurtararaq mənə yenidən can və varlıq vermiş Ankaraya getməyim mənim üçün bir namus borcudur".

Məktubunun sonunda isə qeyd edir: "Türklük bölünmə qəbul etməyən tamdır. Məqsəd ona xidmətdir. Bu xidmət hərada edilirsə, müqəddəsdir, mübarəkdir".

Beləliklə, Atatürk hökuməti ilə isti münasibətlər quran Əhməd bəy öncə Türk Qurtuluş hərəkatına qoşularaq İrşad Heyətinin üzvü, 1921-1923-cü illərdə isə Mətbuat ümum müdiri işləyib. Daha sonra Ankara və Türkiyənin səsinə dünyaya yayan yeganə yayın vasitəsi durumundakı "Hakimiyyət-milliyə" qəzetinin ümum müdiri və baş redaktoru olub. 5 noyabr 1925-ci ildə Mustafa Kamal Atatürk Ankara Hüquq Məktəbini açıb. Əhməd bəy bu məktəbdə hüquq fəkültəsinin qurulmasında fəal iştirak edib və hüquqi-əsasiyyə (konstitusiya hüququ) professoru olub. Məktəbdə bu fənn

üzrə ilk dərsi 1925-1926-cı illərdə o, tədris edib.

1928-ci ildə "Türk Ocağı" Ə. Ağaoğlunun "Üç mədəniyyət" kitabını nəşr etdirib. 7 avqust 1930-cu ildə müxalif "Sərbəst Fırqə" qurulub. Onun rəhbərləri içərisində Fəthi bəy və Nuri (Conker) bəylə birgə Əhməd bəy də olub. Atatürkün göstərişi əsasında qurulan bu partiyadakı fəaliyyəti ilə bağlı Əhməd bəy "Sərbəst fırqə xatirələri" adlı əsərini yazıb.

1933-cü ildə Əhməd bəyin "Dövlət və fərd" kitabı çap olunub.

Əhməd bəy 1933-cü ildə gündəlik "Axın" qəzetini buraxmağa başlayıb. "Axın" qəzetinin ilk sayı 1933-cü il mayın 29-u, bazar ertəsi günü çıxıb. Həmin ilin 24 sentyabrına qədər davam edib, ümumilikdə 119 sayı nəşr olunub. Qəzet mövcud hökumətə qarşı müxalif idi, qəzetçilik prinsiplərini rəhbər tutmuşdu. Çap etdiyi qəzet barədə Ağaoğlu yazırdı: "Demokratiyanı, azadlığı, vəzifə məsuliyyətini xatırlatmaq istəyəm "Axın" yaxşıya yaxşı, pisə pis deməkdən çəkinməyən arslanca bir vətənevərliklə irəliləyir... "Axın" ilə onların getdiyi yol ayrılır. "Axın" onların getmədiyi bir yolu özünə kəbə etmişdir. "Axın" öz mənfəətini düşünmür. İnsanlığı, qəzetçilik, mətbuat şərəfini məqsədi hesab edir. Digər qəzetlər dünən əmniyyət müdirindən şikayət edərək, sabah isə şikayət etdiklərini inkar edərək. Çünki çəkinirlər, qorxurlar... "Axın" fikir hürriyyətini, qələm hürriyyətini, Vətən hürriyyətini təmsil edir... Haqqı söyləyər və haqqa hörmət edər".

Dolmabağça sarayında Əhməd bəy "Axın"a görə Atatürklə üzləşməli olur. Yemək-içmək mərasimindən sonra Atatürk "Axın"ın son saylarının gətirilməsini əmr edir. "Axın"da yazılan tənqidi

yaızlar oxunur. Atatürk bir şəxsin həm dövlətin universitetində professor, həm də qəzetdə redaktor olmasının mümkünliyünü soruşur. Fuad Köprülüzadə bunun mümkünsüz olduğunu deyir. Atatürk qəzetin maliyyə mənbələrini açıqlamasını tələb edir Əhməd bəydən. Əhməd bəy əsəbiləşərək deyir: "Axın"ın nüsxələri bura gətirilərk məqalələrim oxunan zaman qəzeti bağlamağa qərar vermişdim. Ancaq bir halda ki belə şübhə var, müfəttişlərinizi göndərərək pulları haradan və necə tapdığımı yoxladırmaq üçün qəzeti bağlamayacağam".

Onun bu cavabından Atatürk qeyzlənir, ona "unutma ki, sən bir siqntsan" deyir.

Mustafa Kamal bu ifadə ilə onun Türkiyəyə "kənar"dan gəlməsinə işarə etmişdi. Adətən Əhməd bəyə "kənar"dan gəldiyini xatırlatmaları üçün rəqibləri onu "şiə", "Ağayev" kimi yazırdılar.

Bu ifadə Əhməd bəyə çox təsir edir, Atatürkə deyir: "Paşam, mənə çox adamlar bu sözü söylədilər. Hamısına gülərək keçmişdim. Amma indi sizin dilinizdən eyni sözləri eşitmək mənə ruhumun ən dərin qatlarına qədər sarsıtdı. Çünki o birilər kiçik adamlardı. Siz isə bu məmləkəti qurtarmış insansınız. Bir yandan dünyanın türk irqindən, türk millətindən yararlanma fikrini ortaya atırsınız, o biri tərəfdən də sərhədlərimizdən iki saatlıq məsafədəki xalis türk məmləkətindən və na yazıqlar ki, əsir bir məmləkətdən türkün öz hürriyyətini mühafizə etməyə müfəvvəq olduğu torpaqlara gələn xalis bir türkə "qoltuğa sığınmışan" deyirsiniz. Bu nə qorxunc təzaddır və nə üçün Allah mənə sizi belə bir təzaddı uçurum üzərində görmək fəlakətini nəsib etdi?" Bu cavabdan sonra səhvini başa düşən Atatürk onun boynunu qucaqlayır: "Sən mənə yanlış anladın", - deyər üzrxahlıq edir.

Amma buna baxmayaraq, o illərdə gerçəkləşdirilən universitet islahatında Əhməd bəy ixtisar edilib və təqaüdə çıxıb.

Atatürk Əhməd bəydən bir il öncə vəfat edir. Qızı Sürəyya Ağaoğlu xatirələrində Atatürkün ölüm xəbərini eşitdikdən sonra evə gedərkən atasının ağladığını görür: "Evdə anamın ölümündəki kimi bir matəm havası vardı. Atam yazı masasının üzərində dayanaraq hönkür-hönkür ağlayırdı: "O, böyük bir vulkan idi, bəzən alov fısqırırdı – mənə də fısqırırdı – amma gözəl bir alovdu".

Atatürk ölən kimi onu sevməyənlər fürsət göz-ləyərek onun əleyhinə yazı yazmağa başlayırlar. Bu vaxt Əhməd bəy bir məqaləsində yazır: "Napoleon öldükdən sonra heç bir fransız onun əleyhinə yazı yazmağı ağına gətirməmişdi".

Təqaüdə göndərilmək Əhməd bəy üçün ölüm-dən bətrər idi. Bu barədə o, Sərbəst Firqənin rəhbəri olmuş Fəthi Okyara yazdığı məktubda bildirir: "Mənim üçün ən ağır, ən çəkilməz dərd həyatın xaricinə atılaraq məəttəl və seyrçi durmaqdır".

1939-cu ilin 19 mayında o, seyrçi durumunu da itirərək həyata gözlərini yumur.

Ondan geriyə isə minlərlə məqalə, "Mən kiməm", "İran və inqilabı", "Könülsüz olmaz", "İxtilalı, inqilabı?", "Sərbəst insanlar ölkəsində", "Tanrı dağında", "İngiltərə və Hindistan", "Dövlət və fərd", "Üç mədəniyyət" kimi dəyərli əsərlər qalır.

Əhməd bəy Ağaoğlu haqqında ən geniş xatirələr onun övladlarına məxsusdur. Oğlu Səməd Ağaoğlu "Atamdan xatirələr", "Atamın dostları", "Həyat bir macərə" adlı əsərlərində, qızı Sürəyya Ağaoğlu isə "Bir ömür belə keçdi" adlı kitabında onun haqqında maraqlı bilgiler veriblər.

Əhməd bəy həyatının müxtəlif dövrləri haqqında geniş xatirələr yazıb. Malta əsriliyində qaldığı dönəmi ehtiva edən "Mütərəkkə və sürgün xatirələri", eləcə də Türkiyədə Atatürkün əmri ilə yaradılan müxalifət partiyasının fəaliyyəti ilə bağlı "Sərbəst firqə xatirələri" adlı iki əsəri mövcuddur. Həyatının Şuşa, Peterburq, Paris dönəmləri ilə bağlı isə müxtəlif qəzetlərdə məqalələri dərc olunub. Özünün yazdığı tərcümeyi-halı Əlyazmalar İnstitutunun arxivində qorunur.

Sürəyya xanımın xatirələri

Əhməd bəy Ağaoğlunun qızı Sürəyya Ağaoğlu "Bir ömür belə keçdi" adlı xatirələrində atası haqqında maraqlı bilgiler verib. Sürəyya xanım ailəsi haqqında bunları yazıb:

"Anam Sitarə xanım Qarabağın köklü ailələrindən Əbdürrəhman Vəzirovun qızı, atam Əhməd bəy yenə Qarabağ bəylərindən mülkədar Həsən Ağayevin oğludur. Anamın ailəsində çox zəngin və intellektual şəxslər olub. Atamın ailəsi böyük pambıq tarlalarının sahibi olub, ailənin başçısı və məşhur İslam alimi olan ən böyük qardaş Məhəmməd bəy hazırda lisey kimi istifadə olunan evlərində elmi toplantılar təşkil edib. İki tərəfin də ailəsi zamanına görə qabaqcıl dünyagörüşlü insanlar imiş... Uşaqlığını, İstanbuldan Bakıya gətməyimizi yuxu kimi xatırlayıram. Əmim Hüseyn bəy anamı, Humay bibimi, atamın bir qardaşı oğlunu və ən böyüyü altı

yaşında olan məni, qardaşlarımı qatarla yola saldı. Qo-humlar ağlayırdı. Anam və Humay bibim də. Yənə xəyal kimi Batumdan gəmiyə minməyimizi və mənə çox qələ-bəlik görünən Qalata limanına gəlişimizi və o qələbəlik içərisində atamın bizə əl salladığını görmüş oluram. 1910-cu il idi... Anama aşiq olan atamın evlənmə təklifi onu "Firəng Əhməd" kimi görən nənəm tərəfindən rədd edilmişdi. Çox mühafizəkar bir qadın olan ana nənəm atam evin önündən keçərkən anamın balkona çıxmasına da dözə bilmirmiş. Bir müddət sonra Peterburqa gedən atam, orada dostu, anamın əmisii oğlu Ferrux bəy ilə danışarkən onun "niyə evlənmirsən" sualına: "Mənim istadiyimi mənə vermirlər, mənə gəlmək istəyənləri isə mən bəyənmirəm", – deyə cavab verir və sirrini Ferrux bəyə açıır. Həmin vaxt artıq nənəm də vəfat etmiş üçün Ferrux bəy: "Mən sənə Sitarəni verdim", – deyərək Qa-rabağa anamın atasına teleqraf göndərir. Atam o döv-rdə adət olmadığı halda, nişanısını ziyarət etməklə, ona hədiyyələr verməklə babamın və qonaqların təccübünə səbəb olmuşdu. Beləcə, evləniləblər".

Sürəyya xanunun yazdığına görə, qız uşaqlarını çox sevən Əhməd bəy xanımı Sitarə hamilə qaldığı vaxt böyük həyəcanla qız uşağı gözləyib, əgər qız olarsa, ona gözəl hədiyyələr alacağına söz verib: "Çətin doğuşla dünyaya gəldiyim üçün ilk olaraq ana-mı xilas etmək üçün heç kim mənimlə məşğul olmamış, təhlükə keçdikdən sonra ailə böyük sevincə qərq olmuş-du. Atam anama on iki böyük qızıl düymə, mənə də on iki kiçik qızıl düymə hədiyyə etmişdi. Atamın qız uşağı sevgisi o qədər dərin idi ki, ilk nəvəsinin də qız olma-sını istəyirdi. Tezerin qızı Suna dünyaya gələndə atam bu arzusunda da çatdı. Məndən sonra qardaşlarım Tezer, Əbdürrəhman və Səməd Bakıda doğulublar".

Sürəyya atasının Fransadakı tələbəlik həyatı ilə bağlı da maraqlı məqamlara toxunub: "Əhməd bəy Parisdə tanınmış yazıçı və tarixçi Renanın tələbə-

si olarkən Renan onu çox bəyənilir və: "Sən dünya miqyasında alim ola biləcəksən, Sən insan- san, məmləkətinə getmə, Şərq səni yeyər", – deyib. "Atam isə: "Şərqlin də oxumuş insana ehtiyacı var; Sizdən öyrəndiklərimi məmləkətimdəki vətəndaş- larıma da öyrədəcəyəm", – cavabını verib. Renan atamı dövrün tanınmış yazıçılarından Madame Adama təqdim edib, "Revue des Deux Mondes" jurnalında yazılarını çap etdirib, "Şiə məzhəbinin mənşəyi" adlı bir tədqiqat hazırlatdıraraq atamı L.Curzonun da qatıldığı Londonda toplanan se- minara göndərib. İran şahı bu araşdırmaya görə atama, bu gün də ailənin uğur üzüyü saydığımız firuzə bir üzük hədiyyə edib. Atam o illərdə Zər- dəştü müəllimi Darmistradt ilə birlikdə farscadan tərcümə edib və müəllimi bunu kitabında qeyd edib. Bu işləri ilə yanaşı atam, Əhməd Rza bəy, göz həkimi Əsəd paşa, dr.Nazim bəy kimi jөн türklərlə də tanış olub. Əhməd Rza bəylə Lüksemburq ba- ğında saatlarla Türkiyə və türk dünyası haqqında müzakirə aparıblar. Bütün bu təsirlərlə Qarabağa "Firəng Əhməd" olaraq dönan atam ətrafına özü- nü, öyrəndiklərini tanıtmağa çalışıb".

S.Ağaoğlunun yazdığına görə, 1908-ci il Hürriy- yət ixtilalından sonra Əhməd bəy Fransada tanış ol- duğu İttihadçılara qatılmaq məqsədilə əsir bir Türk diyərindən Türkiyəyə gedib: "Sonra anama Türkiyə- də qalmağa qərar verdiyimi, məmləkətimdən, ailəsindən ayrılmaq istəməzsə, Azərbaycanda qala biləcəyimi, amma Humay bibim ilə bizlərin əmimlə İstanbulla gəlməyimizi istədiyini yazır. İllər sonra atamın sənədlərini qaydaya salarkən anamın atamın bu məktubuna cavabını tapdım. Çox şirin və qəti bir ifadə ilə "Sən haradasansa, mən ora- dayam, uşaqları da gətirirəm" deyə yazmış. Anam ömrü boyu atamın yanında oldu, onun siyasi həyatına dəstək

oldu. Nehrunun həbsxanada yazdığı və mənə də verdiyi "Hindistanı kəşf" kitabını oxuyarkən onun güclü xarakterini anama oxşatmışdım".

S. Ağaoğlunun yazdığına görə, bir dəfə Atatürk onu, bacısı Tezeri və valideynlərini evinə yeməyə dəvət edib. Yemək vaxtı qarson boşqabı Atatürkün önünə qoymaq istəyərkən Atatürk Sürəyyaya yazadı, o isə boşqabı alıb önünə qoyub. Daha sonra Atatürk digər boşqabı Tezerə uzadarkən etiket qaydalarını bilən bu bacı boşqabı alıb yəni-dən Atatürkə uzadı. Bu hal Əhməd bəyi qəzəbləndirib: "Getməzdən öncə Lətifə xanım "Evdə atandan çəkəcəyin var, sənə çox hirsələndi" deyərək güldü. Anamla atam əsəbiləşmək üçün evə çətməyi gözləmədilər. Atatürkün bizi evə aparmaq üçün verdiyi avtomobilə minər-minməz atam: "Hüquq fakültəsini bitirmisən, amma adam olmamısan. Dünyanın ən böyük adamlarından biri sənə servis edir, sən də alırsan".

Dağ başında buz axtarışı

Sərt xarakterə malik olan Əhməd bəy övladları üçün həddindən artıq qayğıkeş idi. Buna görədir ki, onların hamısının yüksək təhsil almasına çalışmış, qarbləşən Türkiyədə çağdaş insan olmaları üçün çalışmışdı. Sürəyya qardaşı Səmədin xəstələnməsi ilə bağlı maraqlı bir hadisəni nəql edir. Belə ki, bir dəfə Səməd xəstələnir və ağzından qan gəlir. Həkimlər diaqnoz qoya bilmədikləri üçün ailə təşvişə düşür. Məsləhət bilinir ki, başına buz qoyulsun: "O dövrdə isə buz bir lüks idi. Atam dəli kimi atına atladı və ətrafıdakı dağlara gedərək buz və qar yığdı, çuvala doldurub gətirdi. Evin bağçasında bir çuxur qazdı, buzları ora basdırdı. Lazım gəldikdə oradan götürürdü. Atam uşaqlarına belə düşkün idi".

Əhməd bəyin ölümü

1939-cu ilin mayın 19-u. Əhməd bəy xəstə yatağında yatır. Dostları, həkimlər başının üstündədir. Həkim olan qızı Gültəkin ona nar suyu gətirir. Əhməd bəy üzünü həkimlərə tutur: "İnsan hər zaman şampandan içməz, qızımın hazırladığı bu məhlul hamısından gözəldir".

Daha sonra övladlarının bibi kimi bildiyi Humayla yalnız qalmaq istəyir: "Mən ölüərəm, sənə çox zəhmət verdim, hirsələndiyim zamanlar da oldu, haqqımı halal et. Bu dəxildə 250 lirə var, məqalələrimin puludur. Cənazəmdə o pulu xərcləyin. Səni uşaqlara, uşaqları da sənə əmanət edirəm".

Daha sonra üşüdüyünü deyir, iynə vurmaq istəyirlər, icazə vermir: "Artıq bu makina pərçim tutmaz".

Qızı Tezer ağlayır. Üzünü ona çevirir: "Ağlama, qızım, insan şüurlu bir makinadır, o da bir gün duracaq, əlbəttə. Mənə söz verin, heç bir güc sizi bir-birinizdən ayırmayacaq. Heç bir zaman doğrunu söyləməkdən çəkinməyin, doğruya "doğru", əyriyə "əyri" deyin. Bibinizə, uşaqlarına yaxşı baxın".

Sonra üzünü Sürəyyaya çevirir: "Söz ver, ağlamayacaqsan. Mənim vücudum sizlərlə, ruhum anam, atam, Sitarə ilə... Qarşımızdadırlar... Onlarla bərabərəm" deyər fısıldayır...

Səməd bəyin xatirələri

Türkiyədə Adnan Menderes hökumətində yüksək vəzifə tutan Səməd Ağaoğlu da atası haqqında

geniş xatirələr yazıb, onun Malta məktublarından bir qismini kitablarında dərc edib.

Əhməd bəy Ağaoğlu ömrünün sonlarına yaxın kiçik həcmli xatirə yazıb. Təəssüf ki, həm ömrünün, əhli çağında, həm də düşüncə böhranı içində olduğu bir dövərdə qələmə aldığı üçün xatirələrini tamamlamayıb. Oğlu Səməd Ağaoğlu bunu belə izah edib: *"Ölümündən iki ay əvvəl mənə son sətirləri oxuduqdan sonra "artıq dayandıracağam" dedi. "Xatirələrin içində üzülmək məni sonsuz dərəcədə təsirləndirir. Məndən sonra sizlər dəftərimdən davam edərsiniz".*

Amma buna baxmayaraq, Əhməd bəy xatirələrində həyatının bizim üçün maraqlı olan Şuşa, Peterburq, Paris dönməni yazıb. Bu xatirələrdən Ağaoğlu ailəsinin təmsalında dönmənin ab-havasını çox rahat hiss etmək olur.

S.Ağaoğlunun 1940-cı ildə hazırladığı "Atamdan xatirələr" kitabında yer alan bu xatirələrlə yanaşı, dövrün məşhur şəxsiyyətlərinin Ağaoğlu haqqında yazdığı məqalələr də toplanıb. Kitabda Məhəmmədəmin Rəsulzadə ilə Mirzəbala Məhəmmədzadənin də yazıları yer alıb.

Biz həmin kitabdan Əhməd bəyin özü haqqında yazdığı "67 il sonra" başlıqlı xatirəsini və M.Rəsulzadənin məqaləsini dilimizə uyğunlaşdırdıq. Eləcə də Əhməd bəyin ən yaxın üç dostu olan Yusuf Aqçura, Cəlal Sahir və Müəllim Cövdət haqqında "Cümhuriyyət" qəzetində yazdığı 3 məqaləni daxil etdik. Bu məqalələr həm də Əhməd bəyin həyatı ilə bağlı maraqlı bilgiləri özündə ehtiva edir.

Kitabın sonuna isə Əhməd bəyin Mustafa Kamal Atatürkə ünvanladığı rəsmi məktubların Əh-

məd bəyin arxivində qalan surətlərinin mətnini dərc etdik. Bu məktubların oxunmasında professor Ədalət Tahirzadə və tarixçi Ruslan Rəhimov bizə köməklik edib.

Kitabda Əhməd bəyin doğulduğu Şuşa şəhərinin əski təsvirləri isə kolleksiyacı İlqar Rəhimovun arxivindəndir. Əhməd bəyə aid fotosəkillərin əksəriyyəti isə şəxsi kolleksiyamızdandır.

Dilqəm ƏHMƏD

Əhməd Ağaoğlu

Ağaoğlu Əhməd bəyin şəxsinə türk dünyası məşhur mütəfəkkir və mühərrirlərindən birini itirdi.

Ziya Gökalp, Yusuf Akçura kimi türklük cərəyanının məşhur simaları ilə yanaşı, Ağaoğlu Əhməd ismini Türk dünyasında bilməyən bir fikir adamı yoxdur. Türkiyənin "Jöntürk" inqilabından bəri keçirdiyi 30 illik vəlvələli həyatında Ağaoğlunun fikir, mətbuat və siyasət sahəsində oynadığı canlı rol ölümü münasibətilə nəşr olunan mətbuatda qeyd olunub.

Özünəməxsus mücadilə və münaqişə hərarətilə Türkiyəyə idealist Avropa nəşriyyətciliğini gətirdiyi üçün dost və məsləkdaşları arasında "ustad" namını qazanan Əhməd bəyin fikri-hayatkəməli şəxsiyyətini təsbit etmək üçün Malta əsarəti əsnasında yazdığı "Üç mədəniyyət" risaləsinə müraciət etmək lazımdır.

Osmanlı imperatorluğunun hərbi-ümumi (I Dünya Mühərrəbi - D.Ə.) nəticəsindəki müdhiş fəlakəti Əhməd bəyi uzun zamanın bəri daşdığı düşüncə və tənqidlərinə müəyyən bir sistem halında şəkilləndirməyə sövq etmişdir. Uzaq Şərqlə Budda mədəniyyəti kimi Yaxın Şərqlə İslam

mədəniyyətinin də Qərb mədəniyyətinə qəti surətdə məğlub olduqlarını özünəməxsus kəskin bir ədələ yazan Əhməd bəy bu risaləsində bizə fanatik bir qərbçi kimi təqdim olunmaqdadır.

1894-cü ildə Fransadakı təhsilini bitirdikdən sonra Qafqaza dönməyən Əhməd bəyə yurddaşları boşuna "Firəng Əhməd" deməmişdilər. Bu ad ona Firəngistanda oxuduğundan daha çox, firəng fikir və ideallarını yaymaq yolunda göstərdiyi səyə görə qoyulmuşdu.

Bu ərafələrdə, rusca və türkcə yayımlanan yazılarında görə biz Əhməd bəyi bir tərəfdən müsəlman qadınların düşdüyü zəlif mövqeyə, digər tərəfdən də İslam dünyasının mənəvi çöküş və çürüməsinə səbəb olan "axund"lara qarşı savaşa açmış görürük.

Əhməd bəyin bu savaşa daşdığı firəngliyi yuxarıda qeyd etdiyimiz "Üç mədəniyyət" risaləsində daha da inkişaf edib, bütün həyatı boyu daşdığı ideologiyanın sistemli bir ifadəsini tapıb.

Şüurlu həyatının sonlarında ümumtürkcü və türkiyəçi olan Ağaoğlu bu həyata öz nəslinin əksər nümayəndələri kimi, daha çox islami yönü daşıyan mübhəm bir milliyətçilik şüuru ilə girmişdi.

Azərbaycanın Qarabağında patriarxal bir ələ məlhəti içərisində islami tərbiyə görə Əhməd bəy Parisdə təhsil aldığı Qərb metodu və mənimlədiyini liberal fikirlərlə məmləkətinə döndükdən bir az sonra mühüm bir tarixi hərəkətdən təsirlənmişdi. Yaponiyanın Port-Arturdakı qələbəsi Çarlığın qorxunc heybətini qırılmışdı. Rusiya kimi Türkiyə ilə İran da daxili islahat və hürriyyət hərəkətləri ilə çalxalanırdı. Bütün Rusiya müsəlmanları kimi

Qafqaz müsəlmanları üçün də bu hadisə milli və siyasi oyanış dövrünü müjdələyirdi.

Çox keçmədi ki, Rusiyada 1905-ci il inqilabı baş verdi. Qafqaz müsəlmanları arasında geniş miqyasda nəşriyyat və təşkilat imkanı hasil oldu.

Bundan əvvəl ara-sıra six senzura altında və müxtəlif müşkülət içində meydana gələn türkçə bəzi nəşrlər istisna olmaqla sırf rusca yazmaq zərurətində olan Əhməd bəy birbaşa milli mücadilə meydanına atılır. 1904-cü ildən 1910-cu ilə qədər davam edən "Həyat", "İrşad" və "Tərəqqi" kimi gündəlik türkçə qəzetlərdə Əhməd bəyin apardığı qələm mücadiləsi Azərbaycan dövlətçiliyinin istiqalətli ərəfəsində milli oyanış hərəkatımızın ən canlı və qızğın bir dövrünü təşkil edir.

Qeyd olunan qəzetlərin adlarından da anlaşılacağı kimi, bu dövrdəki nəşriyyat siyasi müsbət bir proqram və bəlli bir milli davanı dəstəkləməkdən daha çox, müsəlman əfkarı-ümumiyyəsini həyat mücadiləsinə dəvət və tərəqqi yoluna irşad məhiyyətində siyasi və milli oyanış təbliğatına həsr edilmişdi. Bugünkü azərbaycançılıq mübarizəsinin deyil, hələ ümumi türkçülüüyün də mövcud terminologiyasına o zamankı mətbuatda az təsadüf olunur. Türk təbiri ilə müsəlman sözü şəxsən Əhməd bəyin məqalələrində də bugünkü təsnifini almamışdı.

Buna rəğmən, Ağaoğlu Əhməd bəyin o zamanlı fəaliyyəti oyanış tarixində başlıca bir dövrdür.

Sadə Qafqaz müsəlmanları və bütün Rusiya türk-tatarları deyil, qonşu İran ilə Türkiyədəki hərəkatlarla da yaxından və candan maraqlanan Əhməd bəy adı qəzetçi deyil, eyni zamanda, icti-

mai xadim, maarifçi, siyasətçi və inqilabçısıdır!..

Bir tərəfdən o öz xalqınun geriliyi ilə mücadilə edir, firəngiyənə fikirləri ilə fanatik mollaların lənət və təfkirlərinə hədəf olur, digər tərəfdən də eyni adam "müsəlmanları hökumətə qarşı mücadiləyə təhrik" töhməti ilə təqibə məruz qalır. Eyni zamanda, Bakı kimi amerikanvarı bir şəhərdə çar-pışan müxtəlif nüfuz və rəqabətlər arasında doğan milli iqtisadın həyatı mənfəətlərini qoruduğu üçün müxaliflərin şiddətli hücumlarına məruz qalır. Bunun kimi öz millətinin başçılarını öldürən xarici komitələrlə əlbir olan çar məmurlarına qarşı gizli təşkilat yaratmaq ("Difai" nəzərdə tutulur – D.Ə.) işində də iştirak edir.

Bütün bu işlər arasında Əhməd bəy bir də daima müsəlmanların hüququnu rəsmi rus məhfillərinə qarşı müdafiə edən nümayəndələr arasındaadır! Hələ Qafqaz müsəlmanlığının rusca mətbuatda daima müdafiə edilməsi onun əyninə biçilmişdir!..

Rusiya türk və müsəlmanlarında hər cür irfan və tərəqqi hərəkatını "İttihadi islam təhlükəsi" şəklində göstərərək "liberal" rus əfkarı-ümumiyyəsinə bu "irtica" cərəyanına qarşı ayaqlandırmaq taktikasını güdən bütün düşmən təbliğatçıların o dövrdə ən çox vurduqları və hər cür ittihama hədəf aldıkları şəxsiyyət Ağaoğlu Əhməd idi.

Onunla əməkdaşlıq etmiş, mərhumun bu dövrdəki qəhrəmanca çalışmalarına yaxından əşinə olan bir adam kimi söyləyə bilərəm ki, o zamankı qızğın illərdə Ağaoğlu Əhməd qədər heç bir adam milli hərəkat və milli dava cəbhəsinin atəş xəttində bulunmayıb.

1910-cu ildə Türkiyəyə ilticasından sonra İstanbuldan Bakı qəzetlərinə məqalələr göndərək surətilə Qafqaz mühiti ilə mənəvi əlaqəsini müntəzəm surətdə davam etdirən Əhməd bəy ümumi hərbi dolayısı ilə məmləkətlə bu qəzetçilik rəbitəsini də kəsmək məcburiyyətində qalmışdır.

Rusiyada yenidən ixtilal baş verir. Qafqaz millətləri istiqalları elan edirlər. Azərbaycan Cümhuriyyəti təşəkkül edir. Bu təşəkküldə Əhməd bəyin rolu ikinci dərəcəli və epizodikdir. Azərbaycan nümayəndə heyətinin üzvü kimi, Bakıdan Parisə gedərkən İstanbulda ingilislər tərəfindən tutularaq Maltaya sürgün edilmişdir.

Sonrası məlumdur. Əhməd bəy təkrarən Türkiyənin xidmətindədir. Mətbuat ümumi müdiridir. "Hakimiyyəti-milliyə"nin baş mühərriridir. Böyük Millət Məclisinin üzvüdür. Bu vəziyyət ona məlum səbəblərə görə Azərbaycan davası ilə məşğul olmağa imkan verir. Onsuz da bu dava bir məsələ olaraq onu aktiv bir şəkildə çox da məşğul etməmişdir. Buna görə də istiqlalçılıq dövrümüzədən əvvəl ümumi müsəlman və türk hərəkatı şəklində olan milli oyanış hərəkatımızda vulkan kimi alovlu olan bir mücahid qırmızı rusluğa qarşı apardığımız mücadiləyə nisbətəndə sönmüş və dayanmış görünürük.

Fəqət ustadın hamımızı təəssürdə buraxan ölümü qarşısında Azərbaycan umu-küsusündə olmaq niyyətində deyilik.

Onun fransız məktəbinin məhsulu olan toxundurmadığı liberalizmlə münaqişə etmək mümkün deyil, milliyət, hürriyyət və insanlıq şərəfinə verdiyi dəyəri müqəddəs saymamaq doğru deyil.

dir. Hələ içindən gələn qüdsi bir həmlə ilə 70 yaşının son gününə qədər sönməyən bir atəşlə dayanmadan yanan qələminə dəyərsləşdirməyə kim cəsarət edərdi?!

Əhməd bəyin şəxsinde biz türk təfəkkür və təhririnin çox canlı və həyəcanlı bir simasını və Avropa qəzetçiliyinin Şərqdəki çox güclü bir nümayəndəsini, Yaxın Şərqdəki tarixi avropalaşma hərəkatının ən səmimi ideoloqunu itirdik!

Bu acı itki qarşısında yuxarıda qeyd etdiyimiz böyük xüsusiyyətləri təqdir edənlər tərəfindən duyulan acı üzüntünü, biz eyni zamanda ustadın Azərbaycan intibahı üçün etdiyi unudulmaz xidmətlərinin yaxından şahidi olmuş bir vətəndaş olaraq tamamilə bölüşürük.

"Halk" qəzeti, may 1939

Patriarxat bir ailə

Əhməd bəy Ağaoğlu ahl
çəğində

Bu il 67 yaşım oldu. Altmış yeddi! Nə qədər çoxdur! Bir az çox deyilmi? Məncə, insan vaxtında ölməyi bilməlidir. Bilməzsə, mənim kimi təkbəşinə, sərsəm və avara qalar! Hələ həyat yoldaşımı da itirərsə, tamamilə sarsaq-layar, artıq onun üçün ətrafındakı qapqaranlıq uçurumun kənarında baş gicəllənməsindən başqa bir şey qalmaz.

Mənim çox sevdiyim Əli bəy adlı bir əmim vardı. Anadan filosof doğulmuşdu. O da qocalmışdı və həmişə mənə deyirdi: "Qardaş oğlu! Çalış, qocalma. İnsan qocaldığında camış kimi gövşəyir. Həmişə gəriyə baxır".

Mən o vaxtlar əmimi başa düşməzdim. İndi başa düşür, onunla razılışıram. Gəriyə baxıram: 67 il! Nə uzun, nə tükənməz yol! Fəqət əldə nə qaldı? Məhsul nə?

Püff!!! Həm də çox uzun görünən bu altmış yeddi il indi mənim üçün göz yumub açma qədər bir şeydir!.. Damağımın milyonda birini doldurmayan kölgələr! Baş verən həmişə belədir. Bir hava, bir heçlik, bir yoxluq ki, xalq nağıllarında adı "bir varmış, bir yoxmuş" dur!

Vaxtilə üzərində əsdiyim, çırpındığım şeylər indi mənə nə qədər gülünc gəlir! Xatırlayıb gü-lürəm!

Atam rahat yaşadı, rahat öldü. Ömründə üzün-tü nadir, bilmədi. Hündürboy, cüssəli bəriydi. Özü kimi iki nəfəri üst-üstə qoyub tək qoluyla başının üstünə qədər qaldırırdı. Qollu çuxasını, ipəkdən hazırlanmış geniş şalvarını geyinib ata mindiyi vaxt onunla yarışacaq kimsə yoxdu. Oxumağı-yaz-mağı bilirdi; farscanı başa düşərdi, Füzulidən şeir-lər bilərdi.

Mömin idi. Ondan "Sən kimsən" deyər soruşul-duğu zaman "Əlhəmdülillah, Məhəmməd ümmə-tindənəm, Ali-əba aşiqiyəm; Mənim atam Mirzə İbrahim, onun atası da Qurdlar elindən Həsən ağa-dır" deyərdi. Ağlına Türk olduğuna gəlməzdi. Ruslar-ın gəlib Qurdlar elinin yerində yellər əsdirdiyini də düşünməzdi. Nə var? Nə olub ki? Həmd olsun, azan oxunur, məscidlər qalır, axundlar vəz verir və bizim evdə də gecə-gündüz din ətrafında söhbətlər olur.

Ruslar fermalarına da toxunmadılar. Üstəlik, ferma sahiblərinə əsilzadə ünvanı verdilər!

Belə olduğu halda, mənim atam qarabağlı, Qurdlar elindən Mirzə İbrahim Mirzə Həsən oğlu niyə üzülün, niyə düşünsün ki? O yeyərdi, içərdi, durnaları (bir növ ov qartal) ov əlcəyinin üstünə alaraq tulaları (ov itləri) ilə quş ovlayardı.

Ömründə bir dəfə də Qarabağın kənarına çıxmadı. Qışkı kəlikləri, turacları, qırqovulları bol olan Qarabağın bir ovalığında (Osmanlı sultanları da qışkı bu ovalıqda keçirərdilər), yayda isə 1200 metr

Şuşa şəhəri Çar Rusiyası dövründə

hündürlükdə bir dağın başında qartal yuvası kimi qonmuş, suları buz kimi Şuşada keçirirdi. Vaxtı gəldiyində, kefi istədiyində Abdallar kəndindən aşıqları gətirərək "Kor oğlan" oyununu, "Aşıq Piri"-dən, "Əsli və Kərəm"-dən mahnılar dinləyərək kef çəkərdi.

Belə bir adam üçün düşünüləcək, üzüləcək nə vardı ki? Ah! Kaş məni də o böyütsəydi, özünə oxşatsaydı! Hardaydı! O, uşaqlarını da düşünməzdə. Onları xanımına və böyük qardaşı Hacı Mirza Məhəmmədə buraxmışdı. Xanımı, mənim anam Sarıcalı elindən idi. Köçəri idi. Balaca, incə, zərif, həssas bir varlıqdı. İndi də üzünün incə cizgilərini xatırlayarkən içimdə sızılı hiss edirəm. Hələ Sarıcalının ədası ilə söylədiyi hüznü, ələmli laylalar qulağımdan keçərək könlümü titrədir! Böyük əmim Hacı Mirzə Məhəmmədə gəlincə, o, bir nəslin başçısı idi. Atamdan daha hündür, daha iri idi və onda indi də hörmət bəslədiyim bir böyüklük vardı.

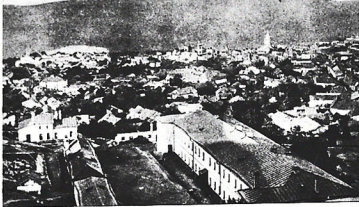
Eyni dairə içərisində yaşayan 50 nəfərlik bir

kütlənin başçısı idi. Az danışar, heç gülməzdi. Ərəb və fars dillərini yaxşı bilirdi. Şəriəti dərinəndən bilirdi. Çox dindar və fanatik idi. Həccə getdiyi zaman İstanbulda bir müddət qalıb, xəlifənin həşəmətinə heyran olub, geriyyə dönərkən hələ də saxladığım bir neçə tarix kitabı ilə Kamusun və Cövhərinin tərcümələrini gətirmişdi. Heç unutmuram, 1877-ci il savaş əsnasında ruslar Qafqaz müsəlmanlarından şübhələnərək bütün Şuşa müsəlman xalqının dinc duracağına dair sözü keçənlərdən zəmanət istəmişdilər. Bir çoxları qəbul etmədikləri halda, əmim zəmanət vermişdi. Yaxınları "nə üçün bu ağır yükün altına girdin" deyər soruşduqları zaman bu cavabı vermişdi: "Bizimkilərdə ayaqlar qalxacaq qədər güc olsun, zərəri yoxdur, mən özümü fəda edərəm!"

Bu əmimin otağı gecə-gündüz mollalar və axundlarla, şəhərin öndə gedənləri ilə dolardı, həmişə dini mübahisələr edilərdi. O zamanlar Qarabağ hələ mebel nədir, bilməzdi. Əmimin uzun salonuna başdan-başa xahlar sənilər, müsafirlər üçün ayrıca döşəklər düzülərdi. Bəz tərəfdəki ocağın yanına böyük axundlar yerləşərdilər. Sonra növbə ilə digər mollalar və əşrəflər dizi üstə oturardılar.

Ocaqların saçdıqları alovlardan və durmadan verilən qəlyan və nargilələrin dumanları arasında yenə dayanmadan boş mövzular ətrafında münaqişə aparardılar. "İmam qeybi bilirmi? İmamın elmi əzəlidirmi? Peyğəmbər məraci cismi ilə, yoxsa ruhu ilə etdi?" kimi məsələlər ətrafında saatlarla mübahisə edərdilər. Mollalar müridlərin gözlərindən düşməmək üçün ayələr, rəvayətlər, hədislər zikir edə, min bir məntiq oyunu edə, hirsələnər, bağırar, sonda yenə hər tərəf özünü qalib sayaraq dağılışdılar. İkinci gün eyni şey başqasının otağında edilərdi.

Шығыс. Оңтүстік жағы ең жақын. Бұларға қарап 5000 фут.
Schönbrunn. Vue principale de la ville de Schönbrunn, prise du côté de l'ouest.
5000 pieds au-dessus du niveau de la mer.

Шұша. Дәніз сәувиыясиндән 5000 фут үйүксәкиткәдә

Ah, bu münäqişeləri necə gərgin bir diqqətlə dinləyərdim! Bir şey başa düşməzdim. Fəqət mənə o qalın sarıqlı mollalar, axundlar göydən emniş varlıqlar kimi görünürdülər. Xüsusilə, onların danırdıqları dil mənə heyran edərdi. Türkçə idi, fəqət elə türkçə ki, mən bir kəlmə də anlamazdım. Neçə dəfə ürəyimdə dərin ahlar çəkərək "mən də o dili danışa bilsəydim, onlar kimi olsaydım!" demişdim.

İndi mən əlli beş illik məsafədən bütün bunları xatırlayaraq o sadə, səmimi insanların bu qədər dəyərsiz və uydurma məsələlərə nə qədər əhəmiyyət verərək həyəcan duymalarına indi də qibta edirəm. Necə xoşbəxtlikdir! Üst-üstə üç-beş boş fikri beyinlərinə yerləşdirərək həm həyəcan duyur, həm də rahat yaşayırdılar. Ah, nə olardı ki, mən də onlar kimi olsaydım!

Onsuz da böyük əmimdən olsaydı, mən də onlardan biri olacaqdım. O mənə altı yaşından fars və ərəb dili müəllimləri tutdu, hər axşam dərslərimini özü yoxlayardı. "Mənim oğlum ağıllı olacaq" deyər mənə oxşayardı. Kim bilir, bəlkə də, olacaq-

dım!

Fəqət, təəssüf ki, mənəm bu səadətə çatmağıma o zəif, incə anam mane oldu. Tayfa başçısı, cüssəli əmim Mirzə Məhəmmədə, onun yanında oturmağa, niqabını açmağa cürət etməyən zərif anam arasında və mənəm ətrafımda gizli bir mücadilə başlamışdı.

Anamın axundlardan, mollalardan xoşu gəlməzdi. Şübhəsiz ki, o da dindar idi, "Fatma köləsi" idi. Fəqət onun dindarlığı köçəri bir türkün düşüncəsinə hopmuş bir iman idi. O, Allahu da, peyğəmbəri də, din adamlarını da gəzdii və gördüyü çaylar və dağlar kimi dumduzu, apaçıq, bəzəksiz-düzəksiz görmək istəyərdi. Axundların, mollaların əcaib qıyafətləri, sarıqları, cübbələri, nalınları da xoşuna gəlməzdi: "Bunlar hiylədir, aldadıcı şeylərdir, mən oğlumu elə görmək istəmirəm" deyərdi.

Üstəlik, anamda bir ambisiya vardı. Rus çarı Varşava savaşına gedərkən əsgər aparmadığı çərkəs, ləzgi, osetin və türk bəylərindən hərəsindən bir könüllü alay istəmişdi. Qarabağdan göndəriləcək alay təşkil edilərkən anamın qohumlarından biri də seçilmişdi. Bu şəxs bir neçə il Lehistanda və Peterburqda qaldıqdan sonra məmləkətə dönmüşdü. Rusca öyrənmişdi və çiyinlərinin üzərində parlaq bir apolet gətirmişdi. O zamandan bəri Qarabağa rus böyükələrindən kim gələrsə, onun evinə gedər, onunla görüşər və xalqı da onun vasitəsiylə dinləyərdi. Bütün ailəsi, qohumları onunla öyünərdi, şəərəflənərdi. Anam mənə də onun kimi görmək istəyərdi. Arzu edirdi ki, rusca oxuyum, çiyinlərimdə apolet pənləsin, yerlilərdən dərdi olanlar anama siğnararaq məndən mədət istəsinlər!!!

Anam bu arzusunu həyata keçirəcək, mənim yolumu Kərbəlayi Mualladan, Nəcəfül Əşrəfdən Peterburqa və Parisə doğru çevirəcəkdi.

Ah, məni gözünün bəbəyi kimi sevən, yumşaq qəlbli, incə ürəkli anam, nə etdin?! Niyə bu fəlakətli yolu mənə rəva gördün? Şübhə varmı? Nələr çəkəcəyimi bilmiş olsaydın, canından çox sevdiyin övladını bu cəhənnəm yoluna dürtməzdin! Mən də digərləri kimi Kərbəlayə, Nəcəfə gedərək axund, molla və ya əminin dediyi kimi, müctəhid olardım! Nargiləni tüstüləyərkən imamın elmindən, Mehдинin qeybeti-kübrasından bəhs edə-ədə bu fani dünya həyatını rahat şəkildə başa vurardım.

Anam necə etdi, bu gün də bilmirəm. Qonşuluqda yaşayan qoca Kərbəlayi Bahar nənə vasitəsilə bir erməni müəllim tapdı. O mənə rusca dərslər verəcəkdi...

Şuşa şəhərinin türk əhalisi

Şəhərimizdə türklər və ermənilər qarışıq yaşayırdılar. Ermənilər çoxdan rus məktəblərinə göndərilmiş, oxumuş, yerli rus idarəçiliyini ələ keçirmişdilər. Bizdən bambaşqa bir tərzdə həyat

sürürdülər. Yadımdadır, erməni qocaları, kişi və qadınları bizim kimi geyinir, dilimizdə danışdırlar, bizdən heç bir fərqləri yox idi. Faqət yenilər, gəncilər bambaşqa idilər. Onlar dilimizdə danışmır, başqa paltar geyinir, bizə yuxarıdan aşağı baxırdılar.

Kərbəlayi Bahar nənə bu cür oxumuş erməni gənclərindən birini tapdı. O hər gün Bahar nənənin evinə gələcək, mənimlə orada görüşəcək, atamın və əmələrimin xəbəri olmadan rusca dərslər deyəcəkdi. Anamın planı bu idi və bu plan, beləcə, tam üç il davam etdi. Anam mənə ciddi tapşırırmışdı: heç kima söyləməyəcəkdim və mən də bu sirri saxlamaqla özümdə böyüklük hissi duyurdum, ürəyimdə uşaqlığına öyünürdüm.

Gizli rusca ilə bərabər, evimizə gələn bir axunddan fars və ərəb dərsləri də alırdım. Dördüncü il idi. Hələ də Füzulinin "Leyli və Məcnun"unu anlamırdım. "Gülüstan" və "Bustan"a gəldikdə, müəllim hər gün bir hissə oxudur, mənasını söyləyir, sonra da mən hecalayaraq oxuyurdum.

Ərəbinin təfsirinə gəldikdə, hələ heç bir şey anlamamışdım. Halbuki üç ayda rusca yazdığı öyrənmişdim. Artıq mənə verilən hər cür kitabı oxuya bilirdim. Üstəlik, rus kitabları nə qədər cazibəli idi: şəkillər, rəsmlər, qəribə-qəribə hekayələr, nağıllar... O biriləri isə qupquuru, beynimdə bir cür tak-tak edən şeylər! Heç məni özünə çəkmirdi.

Üç il beləcə davam etdi. Müəllim mənə hesab, tarix, coğrafiya dərsləri də verdi və ayın sonunda müəllimin əmək haqqı olaraq anacığım yaxasındakı qızıl rus imperiya pullarından birini qoparıb, Kərbəlayi Bahar vasitəsilə ona verərdi. Nə atam, nə

də başqası bir şey eşitməzdilər. Anamın bu halını nə zaman xatırlasam, ürəyim çırpır.

Bu arada erməni xalqının istəyinə əsasən rus hökuməti şəhərimizdə on sinifli bir məktəb açdı. Böyük əmim Hacı Mirzə Məhəmməd xəstələndiyi üçün Tiflisə müalicəyə getmişdi. Ailəyə başçılıq atama keçmişdi. Gimnazianın açılması münasibətilə Qarabağ valisi Qarabağın keçmiş müstəqil xanlarının varisi olan Xan qızının evində toplantı keçirərək şəhərdəki müsəlmanların tanınmış üzvlərini çağırmışdı. Atam da çağırılanlar arasında idi. Vali uzun bir çıxış etmiş, müsəlmanları uşaqlarını rus məktəblərinə qoymağa çağırmış, bunun müsəlmanlar üçün faydalı olacağını anlatmışdı. Şəhər böyüklərindən bir çoxları, o cümlədən atam da sırf valiyə xoş gəlsin deyərək övladlarını məktəbə qoyaqlarını vəd etmişdilər.

Atam evə hiddət içində gəlirdi: "Nə etdik? Da-daşım (böyük qardaşının ləqəbi idi) nə deyəcək?" - deyərək gəlirdi.

Anacığım, o mələk baxışı və oxşayıcı səsi ilə önə keçdi: "Nə deyəcək? Nə edə bilərsən? Valiyə, bütün şəhərə qarşı çıxmağınımı istəyəcək? O da olsaydı, əlbəttə ki, sənin kimi edərdi", - dedi.

Çox təmiz və saf bir adam olan atama anam zəkasi və incəliyi ilə hakimdi. Atam yumşaldı, fəqət: "Hacı Mirzə Məhəmmədi tanıursan?"

"Tanıyıram, amma çarə yoxdur".

Bir müddət sonra Hacı da Tiflisdən geri gəldi. Məktəbdə də giriş imtahanları başladı.

Hacı min bir lənət oxuyaraq özü məni məktəbə apardı. İmtahan çox müvəffəqiyyətli keçdi. Birdən-birə dördüncü sinfə, yəni əsl gimnazianın ikinci sinfinə qəbul edildim. Müəllimlər və müdirlər məni oxşadılar, mədh etdilər.

Hacı zənn edirmiş ki, mən yalnız üç aydan bəri hazırlaşırım. O da heyrət etdi.

Buna baxmayaraq, evə gəldiyimiz zaman atam: "Günahı sənin boynuna! Mən onu müctəhid edəcəkdim. İndi kim bilir, nə olacaq? Üç ayda bu qədər bacarıq göstərən bir uşaq öz elmlərimizə davam etsəydi, nə olmazdı - və içində bir ah çəkərək, - Allah axırını xeyirli etsin!" - dedi.

O gün anama sanki dünyalar verilmişdi. Kişilərdən ayrılıb yanına gəldiyim zaman onu sevinc içində gördüm.

Şuşa real məktəbi

Mən də anam qədər məsud idim. İmtahandakı müvəffəqiyyətim mənə qəribə bir qürur hissi vermişdi. Həm də yeni məktəbin forması vardı. Eynilə zabitlərin paltarı kimi yaxası və qolları sırmalı, şapkanın ətrafında qızıl tellər və önündə də məmurlara məxsus bir nişan!

Bundan əvvəl küçədə bu formanı geyinmiş uşaqlara rast gəldiyim zaman dönüb

heyran-heyran baxardım, "Ah, mənim də belə bir paltarım olsa!" deyər ürəyimdə yanardım. İndi mən bu arzuma nail olmuşdum. Tamam bəxtiyar idim.

Girdiyim üçüncü sınıfdə 45 tələbədən yalnız üçü türk idi. Hamısı xristiandı. Fəqət onların da qırxı tanıdığım və alışdığım erməni uşaqları olduğu üçün yeni mühtidə özümə çox da yad hiss etmədim. Mənə yad gələn məktəbin özü və müəllimləri idi. Mənim bildiyim və gördüyüm məktəbdə tələbə bir-birinin yanında dizi üstə oturur, təkcə müəllim əlində çubuq və yanında falaqqa hər kəsin dərslərini ayrı-ayrı deyir və ümumə nəzarət edərdi. Girdiyim məktəb buna heç bənzərmirdi: orada tələbə iki-iki stul üzərinə oturur, hamıya bir dərs verilir və müəllim qarşısındakı yüksək bir kürsüdən dərs deyir, sual verir, nəzarət edir. Həm də burada bir müəllim bütün dərsləri demir, hər saatda bir dərs dəyişir və yeni müəllimlər gəlir. Başqa dərslər deyilir. Bundan əlavə, müəllimlərin öz aralarındakı fərqlər də diqqətimi çəkdi: digərləri nə qədər taqətsiz, əyinləri pərişan, miskin idilər, bu birlər isə nə qədər canlı, təmiz və müntəzəm idilər.

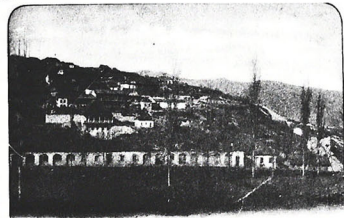
İki məktəb arasındakı bu ayrılıq ilk gündən məni xəyalə qərq elədi və beynimdə 54 il sonra da həll edə bilmədiyim bu sualı doğurdu: Niyə? Niyə bu fərq?

Mən irəlilədikcə bu sual da böyüyəcək, mənasını, əhatəsini artıracaq, bütün həyatımı ehtiva edəcək və mənim üçün bir dərdə çevrilib bütün həyatımı zəhərləyəcəkdik!

Yeni müəllimlər arasında ən çox sevdiyim ikisi vardı: biri tarix müəllimiydi, eyni zamanda məktəbin inspektoru idi: Şineyovski. İkincisi isə riyaziyyat müəllimi Palekarpdı, bizim sinfin "nəbi"si, "mastavnisk" idi. O zamanlar inspektor demək

məktəb müdirinin müavini demək idi. O, hündür-boy, iri, saqqallı bir adamdı. Dərsi gözəl deyir, yaxşı izah edirdi.

Bəzən bir uşağın sualına görə dərsi buraxır, məsələn, 1824-cü ildə qiyam etmiş dekabristlərdən məşhurlarının sərgüzəştlərini danışır, məktəblərdə rəsmən tədris edilən Kovalsk tarixinə istehza edərdi.

Славянская грамота. Шыма.

Şuşa şəhəri Çar Rusiyası dövründə

Heç unutmuram, bir gün beşinci sınıfdə tarix dərsi əsnasında Rusiyada çox məşhur olan Romanov adındakı qoyun cinsindən bəhs edərkən saqqalının yanlarını iki əlinin arasına alaraq yüksək səslə: "Diqqət edin! Qoyun cinsi Romanovdan bəhs edirəm!".

Uşaqlardan biri "kık" deyər güldü.

İnspektor dərhal: "Şeytan, nə gülürsən? Yoxsa, ağlında bir bənzətməmi yarandı?" – dedi və bütün sinif güldü.

Digəri, Palekarp isə qərribə bir insan idi. Əsəbi idi. Yüyürməzdə, fırlayardı. Bir əli daim saqqalı ilə

oynayar, tellərini qoparar, xoşhalla nar, gözəl saçları açıq alnı üzərinə tökülərək üzünə çox sevimli bir görünüş verərdi. Bir dəqiqə bir yerdə oturmazdı. Fəqət bütün təlaş, bütün dərdi sinif, sinfin tələbələri idi. O hər birimizə tək-tək ən yaxın və məhrəm dostlarımızdan daha yaxın və məhrəmdı. Tələbə ilə hər şeyi danışırdı. Tələbənin bütün ehtiyaclarını, maddi-mənəvi hər dərdini öyrənməyə çalışırdı, tələbə də ondan bir şey gizlətməzdi. Tələbənin evinə gedərdi. Yataq otağını, varsa, çalışma otağını tədqiq edərdi, buna uyğun olaraq məktəbə tələbə haqqında tədbir görməyi tövsiyə edərdi. Eyni zamanda da özü də tələbəyə rəhbər olardı, mütlaliə etməsi üçün əsərlər göstərirdi, anlamadığı şeyləri izah edərdi. Məsələn, mən ilk dəfə Rusiyada "Morodnirostov" xalq cərəyanının nə olduğunu ondan öyrəndim.

Ümumiyyətlə, bu şəxsin məndə buraxdığı təsir o qədər dərin ki, hələ də onun yüksək simasını dərin bir hörmət və pərəstiş hiss etmədən xatırlaya bilmərəm. Hamısı çarlığın amansız düşmənləri idilər və onun kimilər o zaman ki rus təlim həyatı arasında çox idi. Hər məktəb o vaxtlar bir inqilab təbliğatı yuvası idi. İnqilabdan bəhs etmək, inqilaba aid əsərləri oxumaq yasaq idi. Amma müəllimlərin özləri də inqilab təbliğatçıları olduqları üçün bu qadağanı heç bir tətbiqi tərifi yox idi. Həqiqətdə Rusiyada cərəyan edən fikir axınları, inqilabçı fikirlər, müxtəlif inqilab nəzəriyyələri Qarabağ dağlarına qədər yalnız bu müəllimlərin vasitəsi ilə gəlirdi.

Mən yuxarı siniflərə qalxdıqca, təbii ki, bu cərəyanları öyrənmələrə qarışırdım. Bəşinci və altıncı siniflərdə artıq məndən gizlədilər bir şey yox idi. Dostlar və müəllimlərin bəziləri ilə açıq şəkildə gö-

rüşürdük. Qadağan edilmiş Çernişevskinin məşhur inqilabçı romanı olan "Nə etməli?" əsərini hamımız onlar vasitəsilə əldə edərdik.

Tarixi materializm nəzəriyyəsinə aid təbliğatın broşürləri bizə qədər gəlir, yastıqlarımızın altında gizlədilir və siyasi olaraq gizli yazıları oxumaq zövqünü dadırıq.

Qafamda və qəlbimdə mənsub olduğum mühitə tamamilən yad sərhədləri açıldığı hiss edirdim. Mənəvi varlığım ikiye bölünməyə başladı. Məktəbdə ikən başqa hava, başqa insanlar, başqa fikirlər və təlaşlar arasında yaşayırdım. Evə gəldiyimdə tamamilən yad bir mühitə girirdim. Burada yenə əminim qonaqları, imam əleyhüsalam, Mehdi məşədini ətrafındakı münafiqələr, mücadilələr davam edərdi. Məndəki bu iki varlıq ilk günlərdən bir-birinə qarışmadan yan-yana və dimdik yaşamaqda idi.

Hələ də yaşayırmı? Biri digərini nə itələdi, nə də öldürdü. Həqiqətdə mən nə oyam, nə də bu. İkinin arasında sallanan bir şeyəm və qəribəsi budur ki, sinflər bəzən bir-birinə qarışaraq məni çox pis vəziyyətdə qoyur. Başqası olaraq düşünmək və ya hərəkət etmək istədiyim halda, bu birisi mənim istəyim olmadan işə qarışır və məni tamam başqa bir yola salaraq öz-özümü təzadə salır. O zamanlar duyduğum acılar, çəkiyim iztirablar bilsəniz, nə qədər ağırdır.

Ah, sevimli anacığım! Məni bu ikiliyə, bu təzadlara, bu iztirablara sövq edən sənəmə! Şübhəsiz ki, məni sevərək etdin və qəlb təzələməyin nə qədər çətin olduğunu haradan bilərdin?!

Fəqət mən o zamanlar hələ bu əzabları hiss etməmişdim. Evdə, Qurdlar elində getdikcə məni

çətin başa düşürdülər. Bəzən ən yaxın əqrəbam da üzümə heyrətlə baxaraq: "Ah, bu uşağa nə oldu, dili getdikcə pəltəkləşir, anlaşılmaz olur" deyərdi!

Tiflisdə

1887-ci ildə məktəbin 6-cı sinfini bitirdim. Son yeddinci sinfi Tiflisdə bitirməyə qərar vermişdim.

Bu qərarıma səbəb Qafqaz şeyxülislamının oğlu Nəsir bəy idi. Nəsir bəy Tiflis gimnaziyasını bitirib, Peterburqda hüquq fakultəsində tələbəydi. Özü qarabağlı idi və yay tətilini keçirmək üçün Qarabağa gəlmişdi. Ailə dostu idi, görüşürdük. Tiflisi çox mədh etdi, məni aldatdı. Əmin, atam razı olmadılar. Qaçmağa qərar verdim və Nəsirlə qaçdım. Əmin Əli bəy arxamızca Tiflisə gəldi. Məni bir gürcü ailəsinə yerləşdirərək geri döndü.

Rusiyadakı fikri və siyasi cərəyanlar Tiflisdə mərkəziləşmiş tərzdə idi. Burada gizli rus təşəkkül-lərinin şöbələri də vardı. Onsuz da gürcü münəvərləri (ziyahıları – D.Ə.) daha o zamandan bu cərəyan və təşəkkül-lərin ön sıralarında gəldilər. Həqiqətdə gürcülər heç bir zaman müqəddəratlarını ruslarınkindən ayırmaq istəməzlərdi. Türk və İran qorxusu onları rusların qucağına atmışdı, onlar da ruslarla bərabər çalışırdılar.

Ümumiyyətlə, gürcü əsilzadələri hərbi xidmətə daxil olaraq rus sarayında yüksək məqamlarda özləri üçün yer tapırdılar. Münəvər gürcü burjuaziyası və fəhləsi isə rus burjuaziyası və fəhləsi ilə birlikdə hərəkət edərdi. Tiflis bu hərəkətlərin çox canlı bir mərkəzi idi.

Daşnak və Hnçak komitələri hələ o zamandan burada əlaqələr qurmuşdu, fəaliyyətə keçmişdilər. Yalnız müsəlmanlar, türklər, ləzgilər, osetinlər, çərkəzlər, kobanlılar və s. istisnasız "çarlığın sadıq bəndələri" idilər! Aralarında heç bir hərəkət yox idi. Onsuz da yetişdirdikləri münəvərlərin sayı onu keçməzdi!

Tiflis. Meydan. Türk məscidi

Buna rəğmən, Tiflis ümumqafqaz müsəlman bəylərinin daimi bir görüş yeri idi. Fəqət onlar buraya Tiflisin malik olduğu həqiqətən zəngin kultür müəssisələrindən, teatrından, operasından, kitabxanasından və sairəsindən istifadə etmək üçün deyil, bu şəhərin eyni zamanda olduqca zəngin və çeşidli əyləncə yerlərindən bəhrələnmək üçün gəlirdilər. Təbii ki, bu əyləncə həyatı çox bahalı olurdu. Bir çox böyük müsəlman ailələri bu sel kimi sərfiyata dözə bilmir, əllərindəki əraziləri və çiftlikləri satmaq məcburiyyətində qalırdılar. Bu hal yaxın bir gələcəkdə mühüm ictimai məsələ şəklini alacaq, mənim həyatıma da təsirsiz ötürməyəcəkdə.

Hələlik təbii olaraq mən bu kimi məsələlərlə məşğul deyildim. Girdiyim Tiflis məktəbinin yedinci sinfini müvəffəqiyyətlə bitirməyə çalışırdım.

Tiflis Şuşadan bambaşqa yer idi. Burada türk, ümumiyyətlə, müsəlman çox az idi. Hələ girdiyim məktəbdə bir nəfər də yoxdu.

Hər bazar günü şeyxülislamı ziyarətə gedədim. Şeyxülislamın evi və rəsmi idarəsi eyni binanın içində idi. Onun düz qarşısında küçənin digər tərəfində müftinin evi və idarəsi vardı. Şeyxülislamlıq idarəsinin qapısının üstündə rusca və türkçə bu sözlər yazılmışdı: "Əli təriqətinə mənsub Qafqaz müsəlmanlarının dini idarə binası!"

Müftinin binasının üzərinə də belə yazılmışdı: "Ömər təriqətinə mənsub Qafqaz müsəlmanlarının dini idarə binası!"

Əli təriqəti, Ömər təriqəti! Nə əcaib bir şey! Həç eşitmədim! Mənim bildiyim şüə və sünni var. Əcəba, Əli və Ömər təriqətləri də başqa şeylərdir?

Beynim qurcalandı, amma çox məşğul olmadım. O zaman şəhərin müsəlmanlarının məskunlaşdığı qisminə verilən ad məni daha çox maraqlandırdı. Buraya Şeytanbazar deyirdilər. Niyə? Nəyə görə? Qərəbəsi budur ki, burada yaşayanlardan "harada yaşayırsınız" soruşulduğu zaman "Şeytanbazar da" deyə cavab verərdilər.

Həqiqətən də, bura şəhərin digər tərəflərindən tamamilən ayrı bir yer idi. Küçələri dar və pis idi. Evləri, dükənləri kiçik, kasıb və baxımsız idi. İnsanların üst-başları da digərlərinə nisbətən intizamsız idi. Üstəlik, şəhərin digər tərəfində yaşayanlar bu tərəfə gəldikləri zaman özlərini yuxarıdan aparırdılar. Buradakılara hörmətsiz davranır, buradakılar da onlara qarşı axmaq və miskin vəziyyətə düşürdülər. İlk dəfə idi ki, mən iki insan kütləsinin yan-yanı yaşadıqlarını, fəqət qarışmayaraq və bir-birlərinə qarşı "yuxarı və aşağı" vəziyyət aldıklarını gördüm. Çox yaxşı xatırlayıram, bu ilk müşahidə beynimi qurcalamış, ürəyimi bulandırmışdı.

Fəqət hadisəni təhlil edərək izah edəcək səviyyədə olmadığımı üçün bununla çox məşğul olmadım.

Məktəbdə sinif yoldaşların gürcü, rus, erməni və bir neçə də əcəmdən ibarət idi.

Tiflisin çoxlu teatrı, operası, kitabxanası, əyləncə bağları vardı. Gimnaziyanın son sinif tələbələri belə şeyləri ötürməzdilər. Bunlar artıq əli məktəbin qapısına gəlmiş sayıldıqları üçün sərbəst hərəkət edirdilər və hər yerdə hörmət və məhəbbətlə qarşılanurdılar. Hələ teatrların və operanın son mərtəbəsinin balkonları onların xüsusi malı idi. Səhnəyə qoyulan yeni pyeslərin və aktyorların taleyi onların əlində idi. Mühafizəkar aktyorlara və mühərrirlərə üz verməzdilər. Bununla yanaşı, Tiflisdə hələ o zaman Rusiyadakı inqilabi hərəkətlərin mühüm təbələri vardı. Buna əlavə olaraq, bir də gürcülərin və ermənilərin təşəkkülləri vardı. Təkcə müsəlmanlar və türklər bütün bu hərəkətlərin xaricində qalmışdılar və çarın sadıq bəndələrindən sayılırdılar.

Məktəbin son sinif tələbəsi bu gizli təşəkküllərə mənsubdu. Dostlarının məni də gizli cəmiyyətlərə aparmağa başladılar. İlk getdiyim cəmiyyət bir xalqçı Narodnik cəmiyyətinin şöbəsində idi. Peterburqdan gələn biri cəmiyyətin fəaliyyəti haqqında izahat verirdi. Uzun saçlı, iri oynaklı, sivri saqqallı bu şəxsin üstümdə buraxdığı təsirin gücünü təsvir edə bilmirəm. Vaxtilə axundları və mollaları dinlədiyim istək ilə indi bu şəxsi dinləyirdim. O danışdıqca nəzərimdə yüksəlir, göylərə ucalır, səsi də mənə xətibin sədası kimi gəlirdi. Ah, axundlar nədən bəhs edirdi, bunlar nədən bəhs edirdilər! İki aləm arasındakı fərq bütün varlığımı sarsıtdı, məni mənəndən digərindən ayırmaq üçün ən güclü zərbə

oldu. Xətib xalqdan, xalqın iztirablarından, sıxıntıdan, istibdaddan, canişinlərin amansızlıqlarından, torpaq sahiblərinin mərhəmətsizliklərindən bəhs edir, qarşılındakını istibadla mübarizə aparmıya, xalqın köməyinə qaçmağa dəvət edirdi. Eyni zamanda, xətib praktik fəaliyyət göstərən dostlardan bəzilərinin hökumətin pəncəsinə keçdiklərini, sıxıntı içində olduqlarını, özlərinə yardım edilməsi lazım gəldiyini əlavə etdi. Dərhal bir siyahı tutuldu, hər kəs verdi.

İştirak etdiyim bu ilk gizli cəmiyyət bütün mənəvi həyatım üzərində qəti təsir edən hadisələrdən biridir.

Məktəbdə təhsilim və müvəffəqiyyətim yolunda idi. Tək bir türk-müsəlman olduğum üçün hər kəsin diqqətini cəlb edirdim. Təftiş üçün gələn bütün yüksək məmurlar məni "yoxlamadan" getməzdilər. Bu ümumi etinə və diqqət bə rətfədən ürəyim sızır, digər tərəfdən də izzəti-nəfisi oxşayırdı, məni çox çalışmağa sövq edirdi. Hələ məktəb müdirinin məni bir zəngin erməni ailəsinə tövsiyə etməsi qürur vermişdi. Bu zəngin ailənin mən yaşda bir qızı yeddinci sinif tələbəsi olaraq geometriya və cəbrdə çox zəif imiş, atası məktəbin müdirinə müraciət edərək qız üçün bir yardımçı istədiyində, riyaziyyat müəllimi olan müdir də məni tövsiyə etmişdi. Erməni

Tiflis. Türkcə mahallesi

ata əvvəlcə heyrət etmiş, sonra qəbul etmişdi! Bütün məktəb və hətta bütün maarif mühiti üçün bu bir hadisəyə çevrilmişdi: "Məktəb müdiri heç kimi tapmadı, bir türkü tövsiyə etdi?!" – deyə danışır-dılar.

Kömək edəcəyim qızın evi Tiflisin ən aristokratik qismində idi. İlk getdiyim gün bütün ailəsini bir çox dostları ilə bərabər bir stol arxasında gördüm. Hamısı mənim nə cür insan olduğumu görmək üçün toplanmışdılar. Təbii ki, çox sıxıldım, fəqət özümü itirmədim. Soruşduqları suallara tələsmədən cavab verdim, zənn edirəm ki, yaxşı təəssürat oyatdım. Anlaşıldı ki, ailə özü də qarabağlı imiş, qızın atası mənim böyük əmimi tanıyırmış!

Çay içdikdən sonra qızla bərabər yandakı otağa getdik. Adı Siranuş olan bu qız hündürboy, şişman, erməni tiplərindən mükəmməl bir nümunə idi. Üzərində rus gimnaziyalarının qəhvəyi rəngdə önlüyü vardı. Ruscası mənimkindən mükəmməl idi.

"Qarşılıqlı köməkləşəcəyik. Mən sizə riyaziyyatdan, siz də mənə rus dilindən yardım edəcəksiniz!" – dedim.

Bu fikir Siranuşun xoşuna gəldi, izzəti-nəfsini oxşadı, qızaraşq dedi: "Bu necə olar axı, siz rus dilini mükəmməl bilirsiniz!"

"Əgər bir-birimizə komplement edərək vaxt keçirsək, heç bir kömək edə bilmərik. Həqiqət mənim dediyim kimidir. Görürsünüz ki, mən danışıqda bəzən kəlmə axtarıram. Bir də tələffüz məsələsi var. Sizin mənə kömək edəcəyiniz yer! Siz də mənim sizə harada kömək edə biləcəyimi müəyyən edin", – dedim.

Bir ay içində ikimiz də öhdələyimizə götürdüyümüz vəzifələrimizi müvəffəqiyyətlə yerinə yetirdik. Siranuş qız gimnaziyasını riyaziyyatdan sinfin üçüncüsü olaraq bitirdi.

Mən bu erməni qızı ilə məşğul olarkən həmişə oradakı həmyerlilərimi, əmizadə və bacılarımı xatırlayaraq heyrətə düşürdüm. Evimizdə 12-yə qədər böyük və kiçik qızların – bir qisminin bəzi Qurban surətlərini əzbər bilmələrindən başqa – heç bir şey öyrənmədiklərini, bilmədiklərini və bir çox nəsilləri belə gəlib keçdiyini, bir çoxlarının da belə davam edəcəyini düşünür, yenə heyrət edirdim! Mən hələ hökm edəcək hal və vəziyyətdə deyildim. Hətta aldığım tərbiyəyə uyğun olaraq qızların bu cür açıq şəkildə kişilərlə görüşmələrini, onlardan dərs öyrənmələrini qınayacaq bir zehniyyətə sahib getdim. Elə zənn edirəm ki, əgər iki il əvvəl mənə o erməni qızına dərs demək təklifi edilsəydi, şiddətlə rədd edərdim. Çünki haramın iki tərəfli olduğuna dərinə imanım vardı! Fəqət artıq məndəki o zehniyyətin yumşalmağa başladığını, keçmiş imanımın zəifləməkdə olduğuna hiss edirdim. Görürdüm ki, iki mühəttəndən biri məni daha çox içinə alır, ruh və qəlbimi özünə doğru çevirir. Fəqət bu dəyişmə öz-özünə və çox təcridi bir surətdə baş verir, mənim güür və iradəmlə bir əlaqəsi yox idi. Yalnız bəzən və çox tərs hadisələr baş verərsə, şüurum oynayıb iradəmə itaət etmək hörmətini göstərir! Fəqət o zamanlar da hökm verməkdən gələn məniyyətim güürümü yumur və hadisəni ört-basdır edir, içimdəki ikiliyin davamını təmin edirdi!

İlk bahar gəldi, imtahanlar yaxınlaşdı. Bu sinif imtahanları çox mühüm idi və həyatı əhəmiyyəti vardı. Buradan alacağım diplomla bütün ali məktəblərin qapıları üzümüzə açılacaqdı. Yüksək ix-

tisas məktəblərinə girmək üçün diplom kifayət etmirdi. Onlar, sadəcə, müsabiqəyə qatılmaq səlahiyyətini verirdi. Fəqət bu səlahiyyət də çox qiymətli idi.

İmtahanların müvəffəqiyyətlə keçirdi. Hər gün general rütbəsi daşıyan ümumi mufəttişlərdən biri imtahanda hazır olurdu. Bir gün kurator, məşhur pedaqoq və eyni zamanda rütbəcə Visruadan sonra gələn Yanovskinin özü gəldi. Məntiq imtahanı idi. Növbə mənə gələndə Yanovski imtahan heyətinə dedi:

“Bu tatarə növbə gəldi, istədiyimiz sualı soruşaq!”

“Bəli, bəli”, – dedilər.

“Məsələn, bizə induktiv və deduktiv suallarını anlatınsın!”

Anlatdım. Yanovski sona qədər dinlədi, ardınca heyətlə xitab etdi:

“Mən bu tatar gəncə üç yüz rubl mükafat verilməsini təklif edirəm, nə deyirsiniz?”

Digərləri yenə “bəli” dedilər!

O il, həqiqətən, mükəmməl bir şəhadətnamə ilə bu mükafata nail oldum.

Bu, həyatıma təsir edən ilk böyük hadisə idi. Şuşaya geri döndüyüm zaman bütün şəhərin bu hadisədən bəhs etdiyini eşitdim. Atam, xüsusən də, anam çox məmnun idilər. Mirzə də bizi iltifatla qarşıladı. Peterburqa, yüksək təhsil üçün göndərilməyimə bu hadisə səbəb oldu.

Köçəbə dayılarımla bərabər

Peterburqa yüksək təhsil almağım üçün göndəriləydim qərarlaşdırılmışdı. Nə üçün? Nə təhsil alacaqdım? Kimsə fərqiində deyildi. Mənə gəlincə, sevinc içərisində idim. Peterburq mənim xəyalımda əsrarəngiz bir məmləkət idi. Rus yazıçılarından oxuduğum Peterburq, küçələrini, teatrlarını, operasını, xəyalımda bəslədiyim və Peterburqda yaşadığımı bildiyim şəirləri, romançıları, alimləri, mühərrirləri, bir çox yüksək təhsil müəssisələrini öz gözlərimlə görə biləcəyimi düşünərək özümə yer tapa bilmirdim. Üstəlik, nihilist mühtilərə girərək zalımlara qarşı qurulmuş işlərdə iştirak etmək zövqünü indidən duyurdum.

Ah, necə bir tale, necə bir səadətl! Şuşada və bəlkə də, bütün Qafqaz türkləri arasında neçə gəncə belə bir tale müyəssər olub?!

Hələ iyun ayının ortaları idi. Peterburqdakı imtahanlar işə sentyabrın sonlarında başlayacaqdı. Bu iki ay yarımı necə keçirəcəkdim?

İçində böyüdüyüm mühit artıq məni sıxmağa başlamışdı. Onu bəyənmiş, yaraşdırmırdım. Yeknəsəq yaşayan, saat doqquzda yatan, ancaq imamdan, şəriətdən bəhs edən bu mühit məni sıxırdı. Mənə bizimkilər arasında uçurumun yaranaraq böyüdüyümü indidən hiss edirdim. Bu iki ayı burada keçirmək, hər gün axundların münaqişələrini dinləmək mənə çətin gəlirdi. Bir yerə qaçmaq lazım idi. Həssas anam mənim bu daxili sıxıntıyı sezdi və: “Bir gün dayılarının yanına get, həm də Peterburqa səyahətdən əvvəl onları da görmüş olarsan”, – dedi.

Gözəl fikir idi, o andaca razılaşdım. Anamın mənsub olduğu Sarıcalı elinin obaları hələ dağlara doğru yürüməkdə, şəhərin düz yanında idilər. Dayıların irəliləmişdilər, fəqət bu qafilədə vəhşi adamlar da vardı.

Ertəsi gün İrəvana doğru yüksələn dağlar iştiqamətində elə qoşuldum.

Səkkiz yaşından bəri hər il köçlə birlikdə bu yolları gedər, bu dağlara dırmaşardım. Köç məni, mən köçü tanıyırdım. Bir-birimizə alışmışdıq. Li-seyə girdiyim il geyindiyim forma köçü bir az ür-kütmüşdü. Fəqət az sonra alışqanlıq yarandı, əv-vəlki kimi yenə hər kəsin "əmioğlusunu" oldum.

Yolumuz şəhərin divarlarının arxasından dağlara doğru uzanırdı. El bəylərinin xanımları Qarabağın limon rəngindəki məşhur qırsaqlarına minmiş, ipək saçaqlı, qızıl işləməli səmərlərin üzəngilərinə donları da içəri alan və baldırları örtən yarım corablı ayaqlarını qıvrıq yerləşdirərək əllərindəki qamçıları ilə qələbəlik içindən özlərinə yol açmaqda idilər. Bunlar yaylıqlarının uclarını burunlarına qədər salaraq guya təsəttürə riayət edirdilər. Həqiqətdə bu köçəbə həyatında nə təsəttür vardı, nə də qadın məsələsi. Hələ xalqın içindən olan qadınlar bu qədərində heç lüzum da görməzlər. Ya at, ya da öküz üstündən əlində dəyənəklə heyvanları idarə edər.

Köçün gənc qızları yüklü öküzlərin üstünə yerləşdirilmişdilər. Uşaqların əksəriyyəti isə xurcunun gözlərinə qoyularaq heyvanların yan tərəflərindən sallanırdılar.

Yüzlərlə yüklü və yüksüz heyvan, yüzlər-

lə atlı və piyada insan iki tərəfi uçurum olan dar bir yolu təqib edərkən bir-birinə qarışıq, vuruşur, itələyir, yuvurlanıq və yuxılırdılar. O zaman əllərində dəyənək daşıyan dəliqanlıq məhəmətlərini köməyə gəlməklə göstərir, ətrafdan baxan gənc qızlardan təqdirlərini qazanırdılar.

Hələ köç yolda yağışa tutulardısı, o zaman mənzərəni gör! Hər şey bir-birinə qarışıq, itlər havlayaraq yüklü dəvələrin dabanlarını dişləyir, inəklər, atlar, eşşəklər, iliklərinə qədər islanmış uşaqlar və qadınlar bir-birinə qarışıq, bağırıqlar. O zaman köç dayanır, dəliqanlıq çadırları qurur, samovarlara qaynatmağa başlayırdılar.

Bir azdan yağış kəsir, axşam günəşi ətrafdakı dağların üzərinə qızıldan bir yağmaq atır, saf və aydın hava çiçək qoxusu ilə dolurdu.

Gənc qızlar arasında mənim də xatırladığım və təqdirini eşitdiyim biri vardı: anamın uzaq qohumlarından olan Çiçək xanım...

Ta ilk gəlişimdən diqqətimi çəkmiş, məni özünə bağlamışdı. Onun da məndən xoşu gəlməsi hərəkətlərindən və baxışlarından anlaşılırdı. Neçə dəfə görüşsək də, bir-birimizə bu barədə bircə kəlmə də söyləmək cəsarətimizə olmamışdı. Beləcə, illər gəlib keçdi. Hər il bir-birimizi ilk dəfə gördüyümüz zaman Çiçək gül kimi qızarıq, nəşələndirdi. Mən də onunla yalnız qalmaq arzusu ilə alışıb yarırdım. Bu qədər. Macərə bundan irəliyə davam etmədi. Zəhid həyatını bir tərəfə buraxmış bu köçəbələr könül məsələlərində çox mütəəssib və həssas idilər. Sevmək bağışlanmaz bir günah idi.

Bir gün onun olduğu bir yerdə Tiflisdə dərs keç-

diyim erməni qızı Siranuşdan bəhs etdim. Çiçəyin gözləri geniş şəkildə açıldı, üzümə diqqətlə dikildi, sanki qəlbimə girərək oranı yoxlamaq istədi. Nəhayət, dözə bilmədi, qızaraq soruşdu: “Dərs deyərəkən yalnız qalırınsız?”

Mən güldüm, “əlbəttə” deyərək cavab verdim.

Çiçəyin rəngi saraldı, səsinə çıxarmadı, bir az sonra çıxıb getdi. Artıq o gündən sonra mənimlə görüşmədi.

Yaylaqda keçirdiyim iki ay içərisində onunla bircə dəfə də rastlaşmadıq. İçimdəki marağ məni yandırıb yaxırdı. Fəqət kimə danışardım, kimdən soruşardım onu? Bu açıq dağlar əllərə, ayaqlara sonsuz bir azadlıq versə də, ürəyi dar bir zindan içərisində saxlayırdı.

Köçdən ayrıldığım gün anasına vida edərək çadırdan çıxdığım zaman Çiçəyin çadırın yanında dayandığını gördüm.

“Çiçək xanım, gedirəm, Allaha əmanət olun”.

“Allah yaxşı yol açsın. Siranuş xanımla görüşəcəksiniz, deyilmi?”

Cavab gözləmədən əlavə etdi: “Allah səni qorusun”.

Sonra sürətlə uzaqlaşdı.

1887-ci ilin avqust ayı yaxınlaşırdı. Səfər üçün hazırlaşmaq lazımdı. Şuşa ilə Peterburq arasında 3500 kilometrlik məsafə vardı. Bu uzun yolu bir qismi araba ilə, bir qismi dəmir yolu ilə gediləcəkdi. Özümlə yemək, yataq və s. götürmək lazım gəlirdi. Zavallı anam hər şeyi hazırlamışdı. Son günlər ara-sıra üzümə diqqət və həsrətlə baxır, gözləri yaşarır, göstərməmək üçün başını çevirirdi. Fəqət mən anlayır, üzərinə atılır, kiçik başını qucaqlayaraq ona ümid və təsəlli verirdim. Bütün ailədə ondan başqa bu səfəri istəyən yoxdu.

Yolçuluq günü gəldi. Mənimlə bərabər səhərimizdən gedən başqaları da vardı. Bunlar Tiflis məktəblərində oxuyan ermənilərlə bir-iki türk tacir idi.

Hamımızı aparacaq araba bizi şəhərin qala divarları xaricində “Topxana” adlanan yerdə gözləyəcəkdi. Məni yola salmaq üçün qadın və kişi bir çox qohum və tanışlar gəlmişdilər. Arabanın yanında hər kəsə vidalaşdım. Sıra anama gəlincə, o məni bir kənara çəkdi, çarşafını açdı, köynəyinin yaxasından iki məməsini çıxardı. Başımı onların arasına qoydu və göz yaşları içində dedi: “Oğlum, get. Allah köməyin olsun. Amma mənə bu andı iç, söylə ki: “Ana, bir xristian qızı ilə evlənsəm, bu məmələrimdən əmədiyim süd mənə haram olsun!”.

Kənardan hər kəs bizə baxırdı. Fəqət anam arxasını arabaya çevirdiyi üçün kimsə burada nə olduğunu bilmirdi. Mən o qədər mütəəssir olmuşdum ki, həm ağlayır, həm anamı qucaqlayır, həm də arabanı unudaraq məmələri üzərindəki başımı qaldırmadan dururdum.

Anam incə səsiylə: "Tərpən, oğlum, bizi gözləyirlər", – dedi və ardınca "and iç" söylədi.

"And içirəm", – dedim.

"Elə deyil, dediyim kimi and iç".

Onun sözlərini eynilə təkrar etdim. O da son dəfə alnımdan öpdü. Yaxasını və çarşafını bağladı, arabaya yaxınlaşdıq.

Arabaya mindik. Üzüntü və həyəcədən məhv olmuş halda idim. Onların bir an əvvəl getməsinə arzu edirdim. Nəhayət, onlar getdilər və mən də son göz yaşları ilə anamdan və qohumlarımdan ayrıldım.

Yüksək bir dağ aşırıdım. Arabanın təkərinin hər dəfə dönməsiylə doğulduğum, böyüdüyüm yerlərdən, mənə can və ruh verən bu insanlardan bir az daha uzaqlaşırıdım. Təkcə fiziki deyil, mənəvi cəhətdən də uzaqlaşırıdım.

Fəqət kimə və nəyə yaxınlaşmaq üçün? O gün məchul olduğum kimi, bu gün də məchuldu.

Məni bu məchula doğru sövq edən anam onu tam olaraq tapa bilməyim üçün lazım olan bütün yolları yenə özü bağlayırdı.

Hələ son etdiyi hərəkət mənimlə o məchul arasına indidən keçilməsi artıq qeyri-mümkün olan bir sədd çəkdi. Mən tarixin və təbiətin verdiyi bu bütünlüyü itirəcəkdim. Fəqət yeni bir bütünlük də almış olmayacaqdım. Yarımamalaq bir şey olacaqdım!

Ah bu yarımamalaqlıq nə tükənməz bir dram-

dır! Bir ürək dramı, bir ruh tragediyasıdır! Mən indi heç bir zaman özümü tam və bütün hiss edə bilmirəm. Bilirsinizmi, özünü yarımamalaq hiss etmək necə cəhənnəm əzabıdır! Mənim Avropa musiqisindən də, Şərqi musiqisindən də xoşum gəlir. Eyni zamanda görürəm və hiss edirəm ki, nə birincisini bir avropalı qədər tam və bütün hiss edirəm, nə də ikincisini bir şərqli kimi.

İndi Çiçək xanımın məndən qaçmasının səbəbini anlayıram. Erməni qızı ilə görüşmüş biri – istər onun öz qəbiləsindən olsun – artıq çatlamış, dəlinmiş, işə yaramaz bir şeydir. Onda bütünlük axtarmaq əbəsdir. Halbuki bütün olan o dağlıqlar təmlığa xüsusi diqqət verirdilər.

Nəhayət, Peterburq!

Səyahətimizin tam yeddinci günü Moskvadan gələn qatarın üçüncü dərəcəli vagonu məni əşyalarımıla bərabər möhtəşəm bir vağzalın, ayna qədər parlaq sahilin üzərinə buraxdı. Ətrafıma baxdım, Ta Şuşadan bəri bərabər gəldiyimiz üç erməni yoldaşdan başqa hər şey mənə yad idi. Hara gedəcəkdik? Necə hərəkət edəcəkdik? Hoteli düşünmək belə olmazdı. Bir tələbə üçün hotelə getmək, hətəldə qalmaq bəyənilməyən bir israf olardı. Əgər artıq pul varsa, yenə də hotelə sərf edilməməli, möhtac yoldaşlar düşünülməli idi. Ermənilərin tanrıqları tələbələr varmış. Onlardan birinin yanına gediləcək, onun tanıdığı bir ailə pansionatına yerləşiləcəkdi. Bu qərarı aldıqdan sonra əşyalarımızı götürərək vağzaldan çıxdıq. Geniş, ətrafı möhtəşəm binalarla əhatə olunmuş meydan və bu meydanın dörd tərəfində uzun və geniş küçələr. Tiflis kimi böyük və müntəzəm bir şəhərdə bir illik həyat və səyahət əsnasında gördüyüm böyük şəhərlər, xüsusən Moskva, mənə müəyyən qədər Avropa şəhərləri haqqında bir fikir oyatsa da, dünyanın ən modern şəhərlərindən biri olan Peterburqun bu ilk mənzərəsi məni heyran etdi. Rus tarixinin son dövrü gözlərimin önündə canlanmağa başladı. Budur, Böyük Pyotrun Avropaya açdığı pəncərə! Bu pəncərədən gələcək və Rusiyanın ta qəlbinə qədər girəcək yeni hava, o zaman tam şərqli bir həyat keçirməkdə olan bu məmləkəti başdan-başa dəyişdirəcək, başdan-başa yeni bir həyat yaşamağa sövq edəcəkdir. Bu yeni həyatın verdiyi qüvvət və qüdrətə görədir ki, Rusiya ta Şuşaya, Buxaraya, Xivaya, Şərqi Türkünə qədər genişlənəcək, hər il bu uzaq ölkələrdən gələn mənim kimi yüzlərlə, minlərlə gənci buraya qədər cəlb edərək ruslaşmış

Avropa havasını onlara da üfürəcəkdir.

Meydanda müştəri gözləyən cüt atlı dəbdəbəli və tək atlı sadə arabalar vardı. Bu sonunculardan bir neçəsi bizi görən kimi müştərilərini tanıdılar və yanımıza gəldilər. İki ilə anlaşıdıq, tez yola düşdük. Saat hələ səhərin 11-i idi. Aradığımız tanış evdə idi. Özünün yaşadığı beşinci mərtəbədəki evdə boş bir otaq varmış, ondan bir üst mərtəbədə yaşayan ailədə də iki boş otaq. Nəhayət, üçümüz də yerləşə bildik. Otaqların kirayə haqqı məlum idi. Səhər və axşam veriləcək qaynar samovarla bərabər ayda iyirmi rubl.

Dərhal razılışdıq və əşyalarımızı daşımağa başladıq.

Ah, Turgenevin, Dostoyevskinin və digər yazarların romanlarında oxuyub dadına doymadığım və xəyalımda uzun illərdən bəri bəslədiyim tələbə həyatı xülyası bu dəfə həqiqi olaraq gerçəkləşirdi. Mən də onu yaşamağa başlayırdım. Bu necə dadlı, necə doyulmaz bir rəya!

Romanlarda olduğu kimi, mənə də boş otağını kirayələyən qadın vəfat etmiş bir mayorun arvadı imiş. Eynilə digərləri kimi, bunun da iki qızı vardı. Böyük qızı Sonya şəhərin ibtidai məktəblərindən birində müəllim idi. İkincisi – Mariya dəmiryol idarəsində katibə idi. Qadının aldığı aya 12 rubl təqaüd maaşı ilə qızların qazandıqları 35 rubl ancaq evin kirayəsinə və gündəlik məsrəflərə çatırmış. İndi məndən alacaqları 20 rubl ilə də xidmətçi pulu və paltar ehtiyacı təmin olunacaqmış. Budur, möhtəşəm Avropa pəncərəsinin içində yaşayan iki milyon xalqdan 70 faizinin büdcəsi. Nə xoşbəxtdir tələbəyə rastlayanlar.

Mənim yaşayacağım ailə çox sevimli, xoş insan-

lara oxşayırdı. Məni razı salmaq üçün əllərindən nə gəlirdisə, edirdilər. Lakin əvvəldə aramızda kiçik bir anlaşılmazlıq oldu. Sən demə, məni erməni zənn edirlərmiş. Yanıldıqlarını söylədim, heyərt etdilər və xanum soruşdu:

– Bəs kimsiniz?

– Mən türkmən.

Ana və qızları üçü birdən sanki elektrik vurmuş kimi sarsıldılar:

– Necə? Türkmü?

– Bəli, türkmən. Bunda heyərtlənəcək nə var ki?

Üçü də birdən qızardı və yaşlı qadın cavab verdi:

– Xeyr, əfəndi, xeyr. Mən çox türk görmüşəm. Onları çox sevirəm. Çox dürrüst və doğru insanlardır. Amma indiyə qədər onlardan tələbə görülmədiyini üçün...

– Bəli, burada haqlısınız. Biz ancaq indi başlayırıq. Ermənilər və digər xristianlar bizdən çox əvvəl başladılar. Ona görə də onlara alışqanlıq var.

Sonya araya girdi:

– Zavallı atam. Qafqazda çox yaşayıb. Oradakı türkləri mədh edərdi. Onların hamısının gözləri qara, saçları gur və qapqara deyilmi?

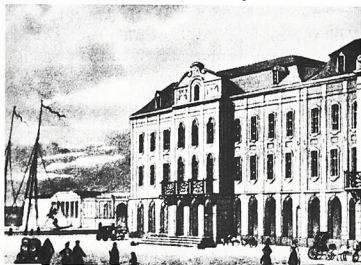
Mariya dedi:

– Ah, mənim gözlərim və saçlarım da elə olaydı kaş!

Hamımız birdən gülüsdük və aramızdakı anlaşılmazlıq aradan qalxmaqla yanaşı, ailə bir türk tələbə saxladığı üçün digərləri tərəfindən qısqarıldı.

Qaldığım ev şəhərin mərkəzinə və xüsusilə daxil olmaq istədiyim Texnologiya İnstitutuna çox yaxın olan bir küçədə idi. Birinci gün əşyaları yerləşdirmək və tənzimləməklə keçirdim. Səfər yorğunluğuna görə erkən vaxtda yatdım.

İkinci gün ilk işim instituta gedib vəsiqələrimi və müsabiqə imtahanına girmək arzusunda olduğumu göstərən bir bəyannamə təqdim etmək oldu.

Peterburq İmperator Universiteti

İnstitut möhtəşəm üçmərtəbəli bir binada yerləşirdi. Binaanın geniş həyətidə minlərlə tələbə qarışqa kimi gəzişir, söhbətləşir, mübahisə edirdi. Hərdən bütün kütlə bir dalğa kimi bir tərəfə qıvrılır, keçməkdə olan yaşlı şəxslərə yol verirdi. Hər tərəfdən “professor” kəlməsi fıslanırdı, mən də keçən şəxsin kim olduğunu anlıyurdum. Fəqət mənim hələ yad olduğum kimsəyə yanaşmadığımdan və ürkək halımdan bəlli idi.

Birdən-birə biri mənə yaxınlaşdı və: “Siz Qafqazlısınız?” – deyə soruşdu.

– Bəli, siz də gürcüsünüz, deyilmə?

– Bəli, siz kimsiniz?

– Mən türkmən.

– Nə gözəl. İstəyirsiniz, sizi Qafqazlı dostlara təqdim edim?

– Mənnətdar olaram.

O saat mənə bir qrupa doğru apardı. Qrupda 10-a yaxın gənc vardı. Çoxu gürcü və erməni idi. Fəqət aralarında çərkək və ləzgi də vardı.

Tanış olduq. Bir-birimizin əllərini sıxdıq. Aman bu necə xoş bir şeydir. Qürbətə özünü yalnız sandığın bir yerdə birdən-birə sizə yaxın insanlara rastlamaq! İnsan bir ailə fərdi görmüş qədər məmnun olur. Bunların hamısını mənim kimi müsəbiqə imtahanına girmək üçün gəlmişdilər. Demək ki, tale də bizi birləşdirirdi.

İnstitutda işimizi bitirdikdən sonra birlikdə şəhəri dolaşmağa çıxdıq. Budur, sarayların, rus-Bizans arxitekturasının mükəmməl nümunəsi olan Kazan kilsəsinin qarşı tərəfindəki möhtəşəm “Grant” hotelin, böyük imperiya kitabxanasının, şəhər əmanətinin yerləşdiyi məşhur küçə. Bir az irəlidə küçənin sol tərəfinə qədər uzanan bir kənala rastladım. Bundan əvvəl Peterburqa gəlmiş və şəhəri az-çox tanıyan yoldaşlar mənim bu möhtəşəm küçə və binalara göstərdiyim heyranlığa görə məlumat verirdilər:

“Bu gördüyün geniş və müntəzəm küçələr Böyük Pyotrun öz əli ilə cızdığı plana əsasən hazırlanıb. Vəsait çoxaldıqca şəhər də gözəlləşir-

di. Unudulmamalıdır ki, bələdiyyə təşkilatına görə Rusiya Avropanın ən müttərəqqi hissəsidir. Məsələn, Peterburq şəhər bələdiyyəsinin yüzlərlə üzvü var. Bunlar şəhər əhəlisini tələfindən tamamilə sərbəst şəkildə seçilir. Onlar da öz aralarından və ya xaricdən bir rəis və dörd müavindən ibarət bir icra heyəti seçirlər. Şəhər işlərinə aid hər cür qərar bələdiyyə məclisi tələfindən verilir, icra heyəti tələfindən tətbiq edilir. Kənardan kimsə qarışa bilməz. Hökumətin yalnız verilən qərarların qanuna müvafiq olub-olmadığını yoxlamaq haqqı var. Bu surətlə tam bir muxtariyyət şəklində olan rus şəhərləri dövlətin təbə olduğu ümumi idarə üsulu ilə tam bir təzad təşkil edir. Buna görədir ki, öz müqəddəratlarına hakim olan rus şəhərləri bu gün məmurluğuna görə Avropanın bir çox yerlərindən irəlidedir”.

Bu izahı verən yoldaş birdən-birə kostyumunun əyini çəkdi və gözünün ucu ilə yanından keçdiyimiz sarayı göstərib qısq səslə dedi: “Bax, haqqında danışılan qış sarayı!”

Binanın zahiri görünüşü bir saraydan daha çox Rusiyanın hər tərəfində bol olan rus qışlasını (hərbi kazarma – D.Ə.) andırırdı. Sarayı diqqətlə seyr etməyə başladım. Arxadaşım qulağıma fısıldadı: “O qədər diqqətlə baxma. Ətrafımızda bizə göz qoynanlar var. Laqeyd davran”.

Sonra əylənərək davam etdi: “Bu səkini görürsənmi? II Aleksandrın parçalanaraq havaya uçurulduğu yer”.

Arxadaşımın xəbərdarlığına baxmayaaraq arıq gözlərimi saraydan çəkə bilmirdim. Diqqətimi nəhz o səki çəkirdi. Eyni zamanda bu müdhiş

sui-qəsdin Şuşada yaratdığı təsirləri yadıma düşürdü. Bizim din bilgisi müəllimimiz axund Hüseynqulu müəllimlər otağında hadisə ilə bağlı xəbəri almış, ciyəri parçalanmış şəkildə hiss etdiyi təsir içində bizim sinfə gəlmişdi. Oturan kimi qurşağından qələmini çıxardı, bizdən kağız istədi və olduqca uzun papağını çıxararaq kağız üzərində düşünməyə başladı. Bir müddət sonra yazmağa başladı. Yazdı və nəhayət, bizə xitabən: "Ayağa qalxın və üzünüzü Kəbəyə doğru çevirin", – deyər əmr etdi. Biz tez qalxdıq və cənuba doğru çevrildik.

"İndi dinləyin", – dedi və II Aleksandrın ölümü haqqında yazdığı bir növhəni bizə oxudu. Təəssüf ki, növhəni unutdum. Fəqət çox yaxşı xatırlayıram ki, nəqəratı rusca iki kəlmədən ibarət idi. Bu kəlmələrin mənası bu idi: "İt oğlu, alçaqlar!"

Axund qatillərə küfr edir, çarın mədh edir və ruhuna rəhmət oxuyurdu. Eyni zamanda da bizə öyüd kimi çarın Allah tərəfindən seçildiyini, təyin edildiyini söylədi və əlavə etdi: "Ona əl qaldıran, Allaha əl qaldırmış kimi olur. Belə kafirlərin qətlı vacibdir. Çəkinin, övladlarını, bu kimi dəlalətlərə uymayın. Hirsələnmiş Allah təkə sizi deyil, bütün atalarınızı, analarınızı, aqrəbalarınızı, elinizi kökündən kəsər, yox edər".

Onu da eşitdim ki, axund növhəni Qafqazın valisinə, Peterburqda yeni imperatora təqdim edilmək üçün göndərmiş və bunun müqabilində bir miqdar pul ilə mükafatlandırılmışdır.

İndi səkini seyr edərkən xəyalımda bu xatirə oyandı və gözlərimin önündə bu üç lövhə yan-yanə duraraq canlandı: ortada II Aleksandrın havada uçan parçaları. Sağda bizim Axund Hüseynqulu,

solda sui-qəsdə həyata keçirənlərdən "Zasuliç".

Öz-özümə soruşdum: Əcəba, bəşəriyyətin taleyi daima bu üç lövhəni yan-yanə görməkmə olacaq?

Yenə öz-özümə cavab verdim: "Bəli, axund Hüseynqulu varkən Aleksandrlar olacaq, Aleksandrlar olduqca "Zasuliç" tapılacaq".

Peterburqda tələbə həyatı

Ertəsi səhər əl-üzümü yuyarkən xidmətçi qadın qaynar samovarı masamın üzərinə qoydu. Əsl çay mən hazırlayacaqdım. Samovarin bütün rusların həyatında oynadığı mühüm rolu oxucularım sonra görəcəklər.

Rusiyadakı tələbə həyatı Avropanın heç bir yerinə bənzəməzdi. Avropada çay-qəhvə məkanları, klublar, tələbə cəmiyyətləri binaları tələbələrin əyləndikləri, vaxt keçirdikləri yerlərdir. Rusiyada, xüsusilə Peterburqda belə şeylər yoxdur. Burada tələbələr zamanı əsasən öz aralarında, qrup yaradıb samovar ətrafında toplanaraq keçirirlər. Onsuz da tələbələrin böyük bir qismi üçün samovar eyni zamanda bir mətbəxdir. Çünki yeyəcəyi də samovara görə hesablanır.

Onun başlıca qidası bir az yağ, pendir və süddən ibarətdir. Ara-sıra bunlara kolbasa, yumurta, soyuq dana əti, dil və s. də əlavə olunur. Fəqət bu lüksü imkanı olanlar edə bilirlər. Əksəriyyət bundan məhrumdur. Tələbələrin böyük bir qismi orta məmur və zabıt və ya tamamı kəsib övladları idilər. Onlardan elələrinə rast gəldim ki, ayaqqabı və şapka alacaq gücləri yox idi. Bəzən ikisi, üçü birləşərək mansardalarda aylığı iki-üç rubla bir otaq kirayələyər, palto, ayaqqabı kimi əşya və qidanı növbə ilə istifadə edərdilər.

Təzə yuyunub çayımı içmişdim ki, yanıma dünənki arxadaşlardan biri gəldi:

– Səni qafqazlı tələbə birliyi yataqxanasına götürmək üçün gəldim. Adətımız belədir. Yeni gələnləri tez qeydiyyata alıb yataqxanaya yazdırırıq. Tə-

bii ki, səni də yazdıracağıq.

Qalxdım və “hazırım” dedim.

Yataqxana “Vasilavskiostr” adlanan məhəllədəydi. Köhnə bir evin geniş və hündür qapılarının keçərək giriş mərtəbədə olduqca böyük bir salona girilirdi. Saat 11-ə az qalmışdı. Salonda 35-40 gənc vardı. Fəqət yalnız üçü türk və tatarı. Qalanı erməni, gürcü, ləzgi və s. idi. Bizi görün kimi hamısı ayağa qalxdı, bədə doğru gəldi. Hamısı tək-tək əlimi həqiqi səvinc ifadə edən bir hərəkətlə sıxdı. Qürbət nə həzin şeydir, necə yaxınlaşdırıcı və sevincdirici amildir! Həmin dəqiqədə aramızda türklük, ermənilik, gürcülük, çərkəzlik-filan yoxdu. Hamımızı birləşdirən müştərək qafqazlılıq vardı. Hətta müştərək istifadə etdiyimiz dil olan rusca da birləşdirici amildi. O il tətil zamanında Peterburqdan ayrılmayanlar indi bizdən məmləkət haqqında suallar verib məlumat istəyirdilər. Bir az sonra hamımız birlikdə yataqxanadan çıxdıq. Yaxındakı südcüyə getdik. Südcü də qafqazlı imiş. O da yeni vətəndaşlarının əllərini məhəbbətlə sıxdı. Bizə süd, qatıq və s. ikram etdi. Oğünkü gündorta yeməyini beləcə yedik. Məgər bundan sonra həmişə belə olacaqmı! Hər gündorta yeməyini südcüdə, axşam və səhər yeməklərini samovarda edəcəkmiz!

Gördüyüm üç türkdən biri gələcəkdə Azərbaycanın Paris nümayəndəsi olacaq Əlimərdan Topçubaşov idi.

Bu şəxs o il hüquq fakültəsini bitirmiş, dövlət imtahanı vermək ərəfəsində idi. Digər ikisi də yol mühəndisliyi diplomunu almaq ərəfəsində idilər. Onlardan öyrəndim ki, dördüncü türk tələbə də varmış. Səbiq Qafqaz Şeyxülislamının oğlu Hüseyy-

nzadə Əli bəy. Bu şəxs o zaman təbiyyət fakültəsini bitirərək İstanbula getmiş, orada qalacaqmış.

Biz beləcə söhbət edərkən yataqxananın başçısı yanıma gələrək qolunu qoluma atdı və məni gəzdirərək qulağıma pıçıldadı:

– Hansı “peçinka”ya mənsubsunuz?

Mən “peçinka”nın nə olduğunu bildirdim və ona mənsub olmaq əvvəldən də xəyalımı oxşayırdı. Fəqət bunu etmək üçün nə vaxt oldu, nə də yaxından tanıdığım biri.

– Hələ heç birinə mənsub deyiləm. Fəqət olmaq istəyəm.

– Hansını tərcih edirsiniz?

– İnciləbçü xalq firqəsini.

– Yaxşı, mən sənə bələdçilik edəcək birini göndərəm.

Sağollaşdıq.

O zamanlar Rusiyada çoxlu gizli siyasi firqələr vardı. Kommunizm isə hələ yeni təbliğata başlamışdı. Fəqət hökumət bu təşəkkülləri şiddətlə rədd və təqib etdiyi üçün hamısı gizli fəaliyyət göstərirdi. Firqələrin hamısı üçlük əsasında qurulmaqda idi. Yəni hər hansı bir firqəyə mənsub olan biri öz tərəfindən iki adam tapıb bir üçlük təşkil edərdi və bunlar firqə naminə ondan başqa kimsəni tanımaz və bilməzlər. Firqə ilə onlar arasında vasitə olur, firqənin bütün qərarlarını, əmrlərini o təbliğ edər, əməl və hərəkətlərdə yalnız ona tabe olardılar. Bu surətlə eyni mühitdə olan bir çox kimsələr digər-

lərindən xəbərdar olmadan eyni firqəyə mənsub olurlar, eyni direktivlər üzərinə hərəkət edərdilər. On minlərlə tələbədən birinə nəfər də yox idi ki, bu təşəkküllərdən birinə mənsub olmasın. Mühitdə əsən rüzgar, mühitin tənəffüsü etdiyi hava o qədər təmiz və pak idi ki, mənə edilən təklif hər tələbəyə edilə bilər, dəvət oluna bilirdi. Hər kəs əmin idi ki, xəyanət alçaqlığına uğramaz. Nadirən uğranılırdı, halda xain xəyanətini əksərən həyatı ilə ödəyərdi.

O gecə dostlardan birinin evinə dəvətli idim. Avqust ayı olduğu üçün Peterburqun bəyaz gecələrini yaşayırdıq. Saat 9, 10, 11 olsa da, hələ axşam düşmüşür, qaranlıq olmurdu. Saat 12 oldu, günəş hələ üfüqdədir. Fəqət onun üfüqdən çəkilməsi ilə geri dönməsi arasında mühüm bir fasilə yox idi ki... Yalnız hər şeyin üzərinə çəkilmiş, kirli, ağ və qaranın qarışığından ibarət tox rəngli jaket. Bu necə bir naxoş boy! Cənubun parlaq günəşi və qarpqara gecələri içində təribəyə edilmiş sinirlər üzərinə...

(Ağaoğlunun Peterburqdakı xatirələri burada qırılır. Oğlu Səməd Ağaoğlu bununla bağlı qeyd verir: “Atamın Peterburqdakı tələbəlik həyatına aid bu hissə burada birdən-birə kəsilir və sonra digər qism başlayır. Ölümdən sonra bu əskik qismi axtarırdıq, lakin tapa bilmədik. Bundan sonra gələnlərin qismində bəhs etdiyi haqsızlıq biza bir neçə dəfə anladığı bu hadisədir: Texnologiya İnstitutunun bütün imtahanlarını müvəffəqiyyətlə verir. Yalnız son cəbr imtahanında professorun verdiyi məsələni proqramın xaricində olan və daha ali bir dərəcədə öyrənilən bir formula ilə həll edir. Professor bu formulanın hansı şəkildə isbat edildiyini soruşur və atam bunun proqram xarici olduğunu söyləyincə professor: “Belə isə niyə bu formula ilə sizə verdim bir məsələni həll etdiniz?” – deyərək

atamı rədd edir. Axırda anlaşılır ki, professor qatı yəhudi düşmənidir və atamı yəhudi zənn edərək bu formula işini rədd etmək üçün bəhanə etmiş!

Peterburq ilə Paris arasında

Mənə qarşı edilən haqsızlıq məni yandırır yaxırdı. Xəyal qırılığına bir də izzəti-nəfs qırılığı qarışmış məni yandırır. Hiddətim o dərəcə idi ki, bütün Rusiyanı bir qaşığı suda boğmağa hazırdım. Çardan tutmuş nihilistinə, universitetindən professoruna, mətbuatından ədəbiyyatına, dilindən elminə qədər rus adı, rus qoxusu daşıyan hər kəsə, hər şeyə qarşı dərin bir nifrət, bir qeyz, ədavət bəsləyirdim.

Xeyr, xeyr, mən burada qala bilmərəm. Mən Peterburqda yaşaya bilmərəm. Mütəlak getməliyəm. Fəqət hara, necə?

19 yaşım ancaq olardı. Ah, o yaşın verdiyi yüksək cəsarət, hərəarət, laqeydlik və girişkənlik! Bir səs içimdən "Paris, Paris" deyərə hayqırdı. Bəli, Parisə gedəcəyəm. Orada oxuyacağam, oranın universitetini bitirəcəyəm və bu surətlə həm ruslardan yandırıcı bir qisas alacağam, həm də izzəti-nəfsimi yüksək dərəcədə tətmin etmiş olacağam.

Gimnazianın dördüncü sinfindən bəri Paris xəyal dünyamı buraxmayan bir xəyal idi. Ümumi tarixdən XVIII əsr fransız ensiklopedistləri və böyük inqilab haqqında aldığı qısa, adi məlumat mənim dimağımın içində sanki bir elektrik stansiyasına çevrilirdi, dayanmadan oranı mənə xatırladırdı. İndi isə bu xatırlatma qarşısızalmaz bir cazibə halını aldı. Rusiyadan irəlidə olan bir məmləkətdə, rus universitetindən yüksək bir universitetdə, böyük inqilabın vətəninə təhsil alacağım və rusları mat edəcəyim kimi, həm də Qafqazdan buraya gələn ilk türk olaraq təriflənəcəyəm. Bu tabloya hansı xəyal dayanar?!

Tez atama bir teleqraf göndərdim. Parisə getmək əzmində olduğumu bildirdim və pul istədim. Üçüncü gün belə bir cavab aldım: "150 rubl göndərirəm, ürayin haraya istəyir, get!"

Azərbaycanlı bir atanın dili ilə bu, xoşagəlməzliyin və hiddətin gücünü ifadə edirdi. Fəqət artıq iş içdən keçmişdi.

Tez pasportumu hazırladım. Pulun 60 rublunu borcuma verdim. Məndə cəmi 90 rubl qaldı. Yəni o zamankı pulla 11 Osmanlı lirəsi!

Bu pul ilə özümü o məchul Qərb dünyasına atırdım. Dostlarımdan biri "aclıqdan öləcəksən" dedi. "Rusiyada qalmaram" dedim və ertəsi gün dördüncü dərəcəli vaqonla yola çıxdım.

Almaniya sərhədində vaqon dəyişdirmək lazım idi... Bu dəfə almanların üçüncü sinif vaqonuna keçdim. Mənimlə bərabər müəllimlik etmiş, indi vətəni Parisə qayıdan bir fransız qız da vaqonda yerini tutdu. Qızla tanış olduq. Bu qızı mənə tale göndərmişdi. Çünki fransızcam çox kasad idi, almancam isə heç yox idi. Halbuki qız rusca mükəmməl danışırdı. Mənə çox köməyi dəydi.

Rus qatarları ilə müqayisə edilməyəcək qədər təmiz və sevimli olan alman qatarı Berlinə doğru Prussiya boyunca gedərkən ara-sıra vaqona yolçu əsgərlər girirdilər. İlk dəfə gördüyüm bu adamlar mənə çox qəribə gəldi. Bizimlə Rusiya haqqında danışırlar və istehza ilə gülürdülər. Nəhayət, biri qılınıcı yarınsına qədər çəkərək dedi: "Tezliklə sizin o çarınızın cəzasının bununla verəcəyik".

Rusca "Allah sizdən razı olsun" dedim. Fəqət

qız bunu tərcümə etmək istəmədi və hirsli-hirsli almanın üzünə baxdı. Mən o gün fransızla alman arasındakı nifrətin nə qədər dərin olduğunu anladım.

Qatar Berlinə gecə çatdı. Bu şəhər məndə Peterburqdan yaxşı təəssürat yaratmadı. Ancaq stansiyadakı təmizlik və intizam məni heyretə saldı. Hər dəqiqədə yeni bir qatar gəlir, o gedər-getməz yerini bir başqası tuturdu. İnsanun başını döndürən bu hərəkət o qədər nizam və intizam içində edilir ki, sanki qeybdən, əsrarəngiz bir qüvvət tərəfindən idarə edilirdi...

Biz stansiyada köşk olan aşağı mərtəbədə gözləmək məcburiyyətində idik. Fəqət, təəssüf ki, yuxarıya çıxıb qatarımızı axtardığımız zaman onu ötürmüş olduğumuzu anladıq. Nə edəcəkdik? Kimə müraciət edəcəkdik? Yavaş-yavaş stansiya da boşalırdı. Elə vaxt gəldi ki, birçə nəfər də qalmadı. Tam o ərəfədə mən bir xəta etdim. Fransız qız yanındakı xurcununun içində süd küpçükləri daşıyırdı. Bu xurcunu əlimə almışdım. Bilmirəm, necə oldu, xurcun stansiyanın döşəməsinə çırıldı, küp çırıldı və süd töküldü.

Stansiyanın şişman gözətçisi qalın və uzun bir nərə çəkdi, üstümə gəldi. Fəqət, şükürlər olsun ki, bütün bunların qorxutmaq üçün edildiyi anlaşıldı. Su ilə bulaşmış yeri yudu, sildi, büllur kimi parıltadı və mırıldana-mırıldana uzaqlaşdı.

Biz avara-avara stansiyada dolaşırdıq. Heç kim bizə etina göstərmir və maraqlanmırdı.

Nəhayət, yarımıza üç yaxşı geyinmiş, ortayaşlı, əfəndi adamlar yaxınlaşdı. Haradan gəlib haraya

getdiyimizi, kim olduğumuzu soruşdular. Fransız dilini mükəmməl bildirdilər. Qız təfsilatlı izah etdi. Dərhal bizi bir yerə apardılar, biletlərimizə damğa vurdular. Sonra bizi götürüb stansiyanın düz qarşısında olan şıq bir hotelə apardılar. Bizim üçün iki otaq tutdular, xidmətçilərə sabahkı Paris qatırına çatdırmalarını bildirdilər və bütün məsrəfin pulunu da etirazımıza rəğmən verib getdilər. Mən heyrət içində idim. Qız izah etdi: "İstər Fransada, istərsə də Almaniyada iki ölkəni bir-birinə yaxınlaşdırmaq və aralarını düzəltmək niyyəti ilə qarşılıqlı yardım cəmiyyətləri qurulub. Həmin əfəndilər də o cəmiyyətin üzvləri imişlər və hər gecə stansiyaya gələrək möhtac olanlar varsa, kömək edərlərmiş".

Mən tez yatağıma girib yatdım. Ertəsi gün sabah erkəndən bizi oyandırdılar və stansiyaya apararaq qatarımıza yerləşdirdilər. Artıq bu axşam Parisdəyik.

Almaniyanın meşəliklərinə nə qədər heyran qalsam da, Belçikanın da fabriklərinə, əhali sıxlığına o qədər heyrət etdim. Bir ovuc boş yer də yoxdu.

Nəhayət, axşam düşür və biz də Parisə çatırıq.

Məni orada nə gözləyir? Bunu bir dəqiqə belə düşünmədim. Yalnız bir möminin bir məbədə yaxınlaşdığı zaman ürəyi necə titrəyirsə, mənim də qəlbim elə titrəyirdi. Oxuduğum kitablardan qazandığım təəssüratlar bu şəhəri xəyalımda insan zəka və qəlbinin bir möcüzəsi halına gətirmişdi. Orada yaşamaq, orada qalmaq özlüyündə bir səadət, şərəfdi. Ona yaxınlaşdıqca özüm öz nəzərimdə ucalırdım.

Gecə düşdü, biz tamamən yaxınlaşdıq və o, görünməyə başladı. Xaricdən gələnlər tez pəncərəyə qaçdılar. Mən də başımı şüşəyə dayadım və ilk təəssüratımı əlli il sonra da eyni qüvvətlə qoruyuram. O nə möhtəşəm və səhrkar bir mənzərə idi. Gözümün önündə sanki min bir gecə lövhələri canlandı. Işıq, işıq, işıq. Hər tərəf, hər yer işıq.

Mənim kimi Şərqdən gəlmiş biri üçün bu işıq bolluğu sanki ecazkar, fəvqəltəbii bir şeydi. Yanımdakı biri məni dürtərək "mösyö, mösyö, gəldik" dedi. Döndüm baxdım. Yol yoldaşım qız idi.

Qatar dayanırdı. Ətrafımda bir hay-küy, bir gediş-gəliş vardı. Fəqət mən nə olduğunum fərqində deyildim. Qız davam etdi: "Budur, Paris stansiyası. Bu şəxs – qarşımda gənc bir dəliqanlı dururdu – mənim qardaşımdı. Məni qarşılamağa gəlib. İndi o sizə bir araba tutar, arabaçıya sizi rusca tərcüməçisi olan bir hotelə aparmasını deyər. İndilik, Allaha əmanət olun".

Dəliqanlı məni arabaçıya qədər ötürdü və ona bir şey deyərək ayrıldı. Mən lunatik kimi qeyri-şüri hərəkət edirdim.

Parisdə ilk vaxtlar

Parisə çatdığım axşam 1888-ci il yanvarın 8-i idi. Yol yoldaşımı qarşılamağa gələn bu şəxs mənim üçün çağırdığı arabaçıya nəsə söylədi və arabaçı da başını sallayaraq qamçısını vurdu. Nə deyildiyini və hara getdiyimizi bilmirdim. Fransızcam çox ibtidai və zəifdi.

Mənə heyranlıq verən bir qələbəlik, işıq və geniş küçələr. Nəhayət, böyük bir hotelin qapısı. Hotelin lövhəsinə baxdım: Hotel de Petersburg.

Anladım ki, arabaçıya rusca tərcümanı olan bir hotelə aparmağını söyləmiş və arabaçı da məni bu böyük, şıq yerə gətirmiş.

Yanıma biri yaxınlaşdı, rusca “rusca danışa bilirsiniz?” deyə soruşdu. Mənə qərribə bir sevinc gəldi. Məni anlayan birini tapmaq sanki bir səadətədi. Yaşa dolmuş, saçları bəyazlaşmış bu şəxsin rus olduğu başa düşülürdü. Arabaçının hesabını ödədi, əşyanı ikinci mərtəbədəki bir otağa qaldırdı. Ocağın yandırılmasını və sabah yeməyi hazırlanmasını əmr etdi və “yorğunsunuz, istirahət ediniz, yenə görüşərik” deyib getdi və qapıdan çıxarkən bu sözləri əlavə etdi: “Mənim adım Arondur. Bu hotelin məmurlarındanam. İstədiyiniz vaxt çağıra bilərsiniz”.

Təşəkkür etdim.

Qarson gətirdiyi bir qucaq odunla ocağı yandırdı. Soyuqdu. Bir az sonra ocaq çıpqırımızı yanmağa, ətrafa istilik saçmağa başladı və mən də səhər yeməyinə başladım.

Paris

Kefim yerində idi. Bu qədər ildən bəri xəyalımda yaşadığım Parisdə idim. Ah, bu nə səadət! Bulvara baxan pəncərəyə yanaşdım. Dalğa kimi bir tərəfdən digər tərəfə axan insan selini, ortalığa qərribə bir aydınlıq verən işıqları, saysız arabaları, atları sevinc və zövqlə seyr etdim. Qarabağ yadına düşdü. Şuşa şəhərinin dar, palçıqlı və qaranlıq küçələrini andım. Mənə qərribə bir qürur gəldi: “Ey, mənə baxın, mən haradayam, siz harada?” – deyə bağırmaq istədim. Sonra saat 10 olmadan yatağa girdim və ertəsi gün saat 7-də qalxdım.

Tez Aron əfəndini çağırtdım. “Mən qafqazlıyam. Buraya təhsil üçün gəldim. Sizdən mənə kömək etməni, məktəbə aparmanızı və orada qafqazlı tələbə ilə görüşdürməni rica edirəm”.

Aron əfəndi güldü. Hələ 19 yaşım vardı. Çox naşı olduğum bellii idi. Hələ yarı köçəbə, patriarxal bir qəbiləyə mənsub olduğum ağıllarına belə gəl-

məzdi.

– Qafqazlı tələbə tanumasam da, universitetə gə-dərik, soruşar, taparıq. Fəqət siz buraya uzun müd-dət üçünmi gəldiniz? Pulunuz varmı?

– Bəli, məktəbi bitirənə qədər burada qalaca-ğam. Pulu da atam göndərəcək.

– İndi əlinizdə nə qədər var?

Bu sual məni çaşdırdı. Mən özüm də nə qədər pulum olduğunu bilmirdim. Atam Peterburqa 150 rubl göndərmişdi. Dostlar bu pul ilə Parisə getsəm, acıdan öləcəyimi demişdilər. Fəqət mən gülmüş-düm. Halbuki orada borclarım və yol üçün 90 rubl getdi. İndi cibimdə olsa-olsa, 60 rubl ya olar, ya yox.

– 60 rubl olmalıdır.

Aron əfəndi acı-acı güldü:

– Aman, nə danışırsan? 60 rubl ilə nə edilər ki? Hələ bu qədər pulla bu hotelə necə gəldiniz?

Mən döndüm. Pulun bu qədər əhəmiyyətinin olduğunu ilk dəfə eşidirdim. Aron əfəndi məni yuxarıdan-aşağı süzdü, anladı və üzüldü.

– İlk işimiz tez bu hoteli tərk etmək olmalıdır. Bilirsinizmi, bir gecəlik bu otaq üçün nə qədər verəcəksiniz? Tam 15 frank. Sonra odun 5, qəhvə 5 frank, hambal, qarson və s. məsrəflər də ən azı 5 frank tutacaq. Cəmi 30 frank, yəni rus pulu ilə 15 rubl.

Mən mat və məəttəl qaldım. Aron əfəndi zəngi basdı və qarson gəldi. “Mösyö, indicə gedir, hesa-

bını gətiriniz”, – dedi.

Hesabı gətirilər. Dedi ki çıxdı. Yuyun-madan, sabah yeməyi yemədən tez əşyaları topladıq, yarisını mən, yarisını Aron əfəndi qoltuğuna vuraraq ilk tramvaya qədər götürdük. Sen Mişel bulvarına gəldik. Oradan tibb fakültəsinə getdik. Tibb fakültəsində Aron əfəndinin tanıdığı bir çox yəhudi gənclər vardı. Onlarla görüşdü. Onlardan Panteonun qarşısında bir küçədə qafqazlı iki gürcü tələbənin qaldığını öyrəndi və biz cəld oraya doğru yürüdük.

Qaranlıq, köhnə bir evin dar nərdivanlarını qalxdıq. Üçüncü mərtəbənin zənginə basdıq. Hün-dürbov, yaraşlıq bir dəliqanlı qapını açdı.

– Mösyö Medivani sizsiniz? – deyə soruşdu.

– Bəli.

– Sizə bir vətəndaşınızı gətirdim. Təhvil ve-rirəm və dərhal gedirəm.

Aron əfəndi o qədər sürətlə hərəkət etdi ki, ona təşəkkür də edə bilmədim.

Medivani mənimlə gürcüce danışmağa başladı.

– Gürcü deyiləm, gürcüce də bilmirəm. Mən türkəm. Qarabağlıyam.

Bunu deyərkən otağa da daxil olduq. Bu şəkildə digər gürcüylə də tanış oldum. İki də məni bö-yük diqqət və dostcasına qarşıladılar. Qarabağlı bir türkün Parisə qədər təhsil üçün gəlməsi onlara çox qəribə və eyni zamanda xoş hadisə kimi görünür-dü. Dərhal çay dəmlədilər, pendir-çörək gətirdilər,

səmimi, ürəkdən hal-əhval tutmağa başladılar. Vəziyyətlərindən onların da çox yaxşı yaşamadıqları bəlli idi. Mənə ümid və təsəlli verdilər. Evdən bir aya qədər pul ala bilsəm, cibimdəki pulla birtəhər yaşamaq olar dedilər.

Çay içdikdən sonra tez mənim üçün otaq axtarmağa çıxdılar. Mən də yanlarında idim. Evin onlara yaxın olması şərt idi. Yaxın bir küçənin küncündə bir madamın yanında, dördüncü mərtəbədə 25 franka bir otaq tapdılar. Pis-yaxşı yerləşdim.

Əlli ildən sonra da Aron əfəndi ilə bu iki qardaş gürcünü dərin həyəcan və şükr hissi ilə xatırlayıram. Onlar mənim ilk rəhbərlərim və xilaskarlarımdırlar və adları ruhumun daşdığı ən əziz və müqəddəs izlərdəndir.

Yerləşdiyim otağın sahibi ixtiyar madam dil bilmədiyimə həm hirslənir, həm də gülür. Ona görə qəzəblənir ki, birinin fransızca danışmamasını xəyal da edə bilmir. Gülür, çünki kəlmələri onun istədiyi kimi tələffüz edə bilmirəm. Üstəlik, hər dəqiqə gözünün qabağundayam. Çölə, demək olar ki, çıxıram. Bunun iki səbəbi vardı: fransızca öyrənirəm və bu yolda tətbiq etdiyim metod da çox nadirdir.

Alfred de Mussetin kitabından ilk gün on sətir oxudum. Bilmədiyim kəlmələri rusca lüğətdən öyrəndim və əzbərlədim. İkinci gün bu lüğətləri təkrarlamaqla yanaşı, yeni 15 sətir oxudum. Yəni bilmədiyim kəlmələri yazdım və öyrəndim. Beləcə, hər gün 5-10 sətir əlavə etməklə üç ay sonra artıq normal şəkildə oxuyub anlamağa və danışmağa başladım.

İkinci səbəb isə pulu ehtiyatlı xərcləməyimdə. Madamın icazəsi ilə bir qazanla bir spirt lampası və fincan aldım. Çayımı, qəhvəmi və əksərən yumurtadan və göyərtdən ibarət olan yeməklərimi otağımda özüm bişirdim. Qəhvəxanaya, restorana getmirdim. Qarabağa məktub yazaraq təcili pul istədim. Gözlərim həsrətlə yolda idi. Cibimdən hər frank əksildikcə ürəyim titrəyirdi. Birdən pul gec gələrsə?!

Ah, həyatımın bu imtahan çağları! Sizin qiymətinizi, qədrinizi indi bilir və anlayıram. İndi anlayıram ki, qara günlər insanın yetişməsi üçün ağ günlərdən daha lüzumluudur. Təbii ki, bir şərtlə: sükut etməmək, əyilmək və silinmək kimi zillətlərə qatlanmamaq şərti ilə.

Fevral ayının ortaları idi. Qarabağdan hələ də xəbər gəlmirdi. Getdikcə qorxularım, vahimələrim artırdı. Peterburqda atamın mənə göndərdiyi teleqrafı xatırladım: Yüz əlli manat al, hara istəyirsən, get!

“Haraya istəyirsən, get” sözü heç xoş deyildi. Şübhəsiz ki, bir hiddət, məmnuniyyətsizlik ifadə edirdi. Onsuz da atamın və bütün ailəmin Peterburqda məktəbə girmədiyimdən və Fransaya gedişimdən məmnun olmayacaqlarını bildirdim. Lakin ata deyilmi? Bu hiddət nə qədər davam edəcəkdə? Üstəlik, bu qədər uzaqda və Fransada, qürbətdə olan övladına qarşı. Həm də atamı istədiyi kimi yola gətirən, böyük əməimə təsir edə bilən anam kimi vəkilim vardı.

Bunlar beynimi artıq sıx-sıx əhatə edən qara düşüncələrin qovmaq üçün öz-özümə verdiyim təsəllilərdi.

diyim yerlər Panteon ilə rəsədxana arasında idi. Bəzən St.Genevieve kitabxanasına baş çəkər, əldə edə bilmədiyim kitabları orada oxuyurdum. Ancaq əksərən Odeon qalereyası ilə Lüksemburq bağını da dolaşırdım. O zaman tərcih etdiyim Alfret de Musset ilə Lamartini oralarda oxuyar, bəzən də əzbərləyirdim.

Mənim indiyə qədər Parisdə tanıdığım və məşğul olduğum şeylər bu bağdakı keçmiş fransız kraliçalarının heykəlləri, bağın hovuzları, sarayın saati, bu saatin düz ortasından başlayaraq qarşıda görünən rəsədxananın qübbəsindən keçən birinci meridian və üzərində oturub bıçaqla adımlı yazdığım skamyalardır. Bunun xaricində ev sahibləri ilə gürcülərdən başqa nə bir insan, nə də bir yer bilirdim. Nə qəribədir ki, tam 40 il sonra yoldaşımın bərabər Lüksemburq bağını gəzərkən skamyaların üstünü tədqiq etməyə başladım. İşin fərqi o ki, o zaman yoldaşım:

– Nə axtarırsan? – deyə soruşdu.

– Vaxtilə bunların üstünə adımlı həkk etmişdim.

Yoldaşım qəhqəhəylə güldü:

– Yarım əsr vaxt keçib. O zamandan burada neçə skamya dəyişib. Əsən rüzgar, yağan yağmur hətta səni, məni dəyişdirib.

Heyhat, necə acı bir həqiqət! Hər şeyi silib-pürən zaman, nə amansızsan!

Fəqət o vaxt belə şeylər ağılıma da gəlməzdi. Hər nə qədər həyat məni sıxışdırsa da, özünü acı xəbərdarlıqla xatırlatsa da, mən özünə qapanmış halda yaşamağa davam edirdim.

Fevralın sonu gəldi. Martın ortasına çatdıq. Evdən hələ də xəbər yoxdu. Neçə məktub yazdım, heç birinə cavab gəlmədi. Nə edəcəkdik? Ev sahibinin verdiyi möhlətdən yarım ay da keçdi. Onu gördüyüm zamanlar başımı aşağı əyirdim. Nəhayət, diləndi:

– Əzizim Əhməd bəy, mənim səbrim deyil, taqətim tükəndi. Mən bu otağı kirayəyə vermək məcburiyyətindəyəm. Əmin olun ki, başqa cür hərəkət etmək imkanım olsaydı, sizə qarşı bunu etməzdim.

Nə deyə bilərdim ki? Tamamilə haqlı idi. Amma hara gedəcəkdik? Madama dedim ki:

– Sizə namus sözü verirəm. Mütləq haqqınızı ödəyəcəyəm. Bir yanlışlıq məni bu faciəyə məruz qoydu. Sizin artıq dözə bilməyəcəyinizi anlayıram. Mənim tutduğum otağı siz kirayəyə verin. Amma məni də özünüzdən uzaqlaşdırmayın. Mən heç kimi tanımıram. Kimsəm yoxdu. Sizdən rica edirəm, damın altındakı boşluqda qalmağıma icazə verin.

Qadın heyrətlə gözlərimin içinə baxdı və üzünü tılı bir dillə:

– Yaşxi. Madam ki, razı olursunuz, buyurunuz. Lakin xəbərdarlıq edirəm ki, çox zəhmət və əziyyət çəkəcəksiniz.

– Hər şeyə dözəcəyəm, madam.

Bu gözəl qəlbli ixtiyar qadın damın altını özü təmizlədi, çarpayını, əşyaları oraya daşıdırdı.

Düz üç ay bu dar, qaranlıq, toz və həşəratla dolu yerdə qaldım. Yeməyim baqqaldan borcla aldığım südlü qəhvə, çörək və pendirdən ibarətdi. Gecələr yatmırdım. Düşüncə bir tərəfdən, taktabit digər tərəfdən rahatlıq verməzdi. Dan yerinin

ağarmasını həsrətlə gözləyirdim. Tez yataqdan qalxardım. Qəhvəmi içər, kitablarımı qoltuğuma vurub küçəyə qaçar, Lüksemburq bağına gedərdim. Orada qapalı bir küncə çəkilərək yanımdakı fransız-rus lüğəti, əlimdəki Musset və Hugot və ya Toefil Gotyer kitabları ilə fransızca öyrənməyə cəhd edərdim.

1929-cu ildə Fransanı ziyarət etdim. Bütün bu yerləri zavallı yoldaşıma göstərərək keçirdiyim həyəcanı izah edərkən gözlərim yaşardı.

Yoldaşım güldü və dedi:

– Çəkdiyin əzablara 50 il sonramı təəssüflənir-sən?

– Xeyr, xeyr. Ona görə deyil, Əksinə, həyatın ta ilk gündən mənə verdiyi işgəncələrə minnətdaram. Çünki bütün ömrüm boyu davam edən min cür imtahanlara keçirdiyim bu işgəncələr sayəsində dözə bildim. Məni xüsusilə müttəəssir edən ailəmin məni unutmuş olması idi. Necə oldu ki, aylarla xatırlamadılar.

– Bizim məmləkətdə sənə gələne qədər təhsil üçün ancaq Kərbəlaya və Nəcəfə övlad göndərilirdilər. Onlara da ildə bir dəfə ziyarətçilər vasitəsilə pul göndərdirdilər. Çünki tələbə imamın hövzəsinin yanındakı bir mədrəsəyə yerləşir, yaşanı da imamın otağından təmin edilirdi. Kimsə onları nə düşünər, nə də axtarardı. Sizinkilər Parisin qiymət bir yer olduğunu haradan bilsinlər? Zənn edəblər ki, bura da Nəcəf kimi bir yerdir. Yoxsa heç rahat olardırlarmı?

Bəlkə də, doğru fikir idi. Fəqət bu məsələni araşdırı bilmədim. Çünki Qafqaza qayıtdığım zaman həm zavallı anam, həm atam, həm də əmim vəfat etmişdi.

College de France

Hüquq məktəbinə hazırlıq və münasibətlərin genişlənməsi

Nəhayət, mayın ortasına doğru evdən cavab gəldi. Həmin günü heç unutmuram.

Sabah saat 9 rədələrində yaşadığım damın taxta qapısı döyüldü. Ev sahibi olduğunu zənn edərək, “buyurun, madam” dedim.

Rəsmi geyimli biri əlində çanta ilə içəri girdi. Polis zənn etdim. Məgər poçtalyon imiş. Evdən gələn pul ilə məktubu gətiribmiş. Məktubu aldım. Üstündə rusca “400 rubl” yazılmışdı. Sevinc və məmnuniyyətim hədsiz və sonsuzdu. Tək olsaydım, qalxıb “Uzundərə” oynayacaqdım.

Poçtalyon dəftərini uzatdı, bir yer göstərərək imzalamağımı istədi. Bir az gözləməsini bildirdim və madam çağıraraq pul gəldiyini müjdələdim. Eyni zamanda poçtalyona 1 frank verməsini rica etdim.

Mənə yaxşılıq edərək qoruyanlara qarşı borclarımı ödəyərək utanmaq ehtimalından qurtulduğuma hədsiz məmnun idim.

İndi bu rus pullarını fransız frankları ilə dəyişdirmək lazımdı. Necə edəcəkdim? Gürcülərin yanına qaçdım. Onlar da mənim qədər sevindilər və biri məni Odeon teatrının yanındakı tramvay stansiyasına apardı və orada mənimlə bərabər cüt atla yürüyən tramvayın açıq üst hissəsinə mindik. Tramvay Bulvar Sen Mişeli, bir körpünü keçdi. Sonra “Rivoli” adlanan küçəni təqib edərək böyük

bulvara doğru yol aldı. Mən bütün bunları ilk dəfə idi, göürdüm. Böyük bulvarın üzbaşısında tramvaydan endik və bir köşkün önünə gəldik. Dostum "buradır" dedi.

Bir rubla qarşı iki yarım frank verilir. Bu şəkildə min frank aldım. Yenə eyni yol ilə evə qayıtdım. 250 frank baqqala, 100 frank ev sahibinə, 100 frank küçə başındakı aylardan bəri nisyə qəzet aldığım qadına verdim. Mənim həvəs və təşəkkür ilə pul verməyim bu adamların çox xoşuna gəldi, "A votre service" deyərək qarşılıq veridilər.

Fransada necə yüksək insanlıq var! Heç tanımadıqları adama aylarla nisyə xidmət göstərmək, bu şəkildə çox insanı müşkül vəziyyətdən qurtarmaq. Sonradan anladım ki, digər tələbələr də bu insanlıqdan istifadə etməkdədirlər. Hətta baqqal mənə dedi ki:

– Əfəndim, bu kimi köməkliklər xüsusi bir şey deyil. İmkan verir ki, arada etimad yaransın. Bu etimad məsələsində ən öndə gələn türklərdir. Türk tələbəsinə nisyə otaq, yemək, hətta paltar da verirlər. Çünki bilirik ki, onlar nə olsa da, borclarını ödəyəcəklər. Lakin yunanlar belə deyillər. Yunan tələbəyə əsla etimad edilməz. Çünki pulları olduğu halda borclarını ödəməzlər.

Bütün borclarımı verdikdən sonra cibimdə 500 frank qalmışdı. Bir az paltar və çamaşır da tədarük etmək lazımdı. Bunlara da 200 şərf etdim. 300 qaldı.

İndi ilk işim, əlbəttə ki, mənzili dəyişdirmək idi. Rue de Glacier-də madam Germaina adında bir xanımın pansiyonu vardı. Aylığı 75 və 90 frankdı.

Biz 75-iyi tərcih etdik və üç aylıq pulu əvvəlcədən verdik. Üçüncü mərtəbədə balkonlu bir otağa yerləşdim. Artıq maddi yaşam baxımından heç bir şey düşünmürdüm.

14 PARIS. — La Sorbonne, Ecole des hautes Etudes, Cours de M. le Professeur Parry 2

Carbonna Universitetində müəhazır

Bu ərafədə fransız dilini öyrənməkdə xeyli irəliləmişdim. Artıq sıxılmadan danışa bilirdim. Münasibətləri genişləndirməyə, irəliyə doğru getməyə başladım. Qaldığım pansionatda çoxlu romenlər, bolqarlar və iki iranlı həkimlə üç misirli də vardı. Sonuncularla dərhal anlaşıdıq və görüşməyə başladım. Onlar mənə evdə oturmaqdansa, məsələn, Collège de France-yə, yaxud Şərq dilləri məktəbindəki dərsləri dinləməyə gətməyin daha faydalı, daha ayləncəli olacağını söylədilər. Collège de France daha yaxındı. Günün birində oraya getdim. Bina və bütün mühit mənə dərin təsir oyadı. Orta əsrlərdən qalma bu köhnə binanın görünüşündə qərribə bir qüdsiyyət vardı. Parlaq və qurucu olduğu görünürdü. Təvazökarlıqla əzəmət onda qərribə bir ahəng yaradırdı. Bağçanın içərisindəki Volterin heykəli, illərdən bəri xəyalımda yaşatdığım böyük

şəxsiyyətin zəif, qırıq və məsxərəçi siması mənə hələ də ətrafına baxan, gördüyü zəiflikləri, axmaqlıqları və yanlışlıqları mərhəmətsizcəsinə qamçılayan canlı bir adam təəssüratı yaratdı.

Rue des Ecoles zəngin landolarla (fayton növü – D.Ə.) dolmuşdu. Səbəbini soruşdum. Dedilər ki, Renanın dərs günüdür. Parisin ən ali və ən şiq bəyləri və xanımları ustadı dinləməyə gəlmişdilər.

Əsrlərin təsiri ilə qaralmış divara asılmış elanı oxudum. Anladım ki, burada Ecole des hautes etudes Pratique-nin dil və tarix şöbəsində Jaymis Darmışdeter adında bir professor “Şahnamə” ilə “Zənd Avesta”-ni izah edir.

La Sorbonne Universiteti. Kitabxana

Dərhal girdim. Kürsünün üstündə qozbel, kiçik bir insan gördüm. Önündə böyük həcmli kitablar vardı. Yanındakı stulda ortayaşlı, hündür, olduqca xoş bir xanım oturmuşdu. Öndəki iki sırada dinləyicilər sıx oturmuşdular. Diqqəti cəlb etmədən arxa sırada bir yerdə aylışdim.

Ustad Firdovsidən bir şeir oxumuş, kəlmələri izah edirdi. İçəri daxil olduğum zaman “gül” kəlməsinin uzun əsrlər davam edən sərgüzaştlarını nəql edirdi. O nə uzun və tükənməz bir tarix! Bu tarixi danışmaq üçün nə uzun və tükənməz bir səbir! O nə sonu gəlməz vəsiqələr, ictimadlar! Ustad fars dilinin cəddi olan Zənddə bu kəlmənin “verta” şəklində olduğunu deyir. Fəqət gün keçdikcə, dövrən dəyişdikcə “verta” da dəyişir. Əvvəlcə “gelta” olur, sonra “gelt” olur, sonra da “gül”. Fəqət bu “sonralar” yüz illərlə ölçülür və hər “sonra” hər dəyişmə sənədlərlə isbat edilir.

Heyran qaldım. Sabahdan etibarən müntəzəm davam edəcəyəm.

Soruşdum:

– Görəsən, belə bir şey türk dili üçün də varmı?...

(Əhməd bəy Ağaoğlunun öz əli ilə yazdığı xatirələri, təəssüf ki, burada bitir. Oğlu Səməd Ağaoğlu bununla bağlı yazır: “Atamın əllə yazdığı xatirələri bura qədərdir. Bundan sonra davam etmədi. Ölümündən iki ay əvvəl mənə bu sətirləri oxuduqdan sonra “artıq buraxacağam, xatirələrin içində boğulmaq məni sonsuz dərəcədə üzür, mənədən sonra sizlər dəftərimdən taqib edərək yazarsınız”)

"Cümhuriyyət" yazıları

Yusuf Akçura

Ətrafımda boşluq genişləyir, dərinləşir. 29 illik yoldaşlarım bir-bir gedirlər. Ziya Gökalp, Rəşid Qalib, Yusuf Akçura! Neçəsi qaldı? Onsuz da yola çıxarkən neçə idik ki? Toplasan, 10-u keçməz!

Fəqət həyatın bu nə qəribə, nə anlaşılmaz cülvəsidir ki, hamısından ixtiyar və hamısından çox yaşlı olduğum halda, onlar gedir, mən qalırım! Bu da talenin mənə qarşı göstərdiyi mərhəmətsizliklərdən birimi?

Daha bir neçə gün əvvəl zavallı Yusuf, Sadri Maksudi ilə bərabər məni görməyə gəlmişdilər. Altı aydır, görüşə bilmirdik. İlk baxışında zavalının üzündə ölüm pəncəsinin nişanəsini gördüm və qeyri-ixtiyari "Yusuf! Bu nə haldır? Sən çox yaşlandı, çox çökdün! Özünə baxmırsan" deyə çıxdım. Zavallı ağır-ağır nəfəs alaraq belini kresloya söykədi və həzin bir səslə dedi: "Xanım əfəndinin (ötən il eyni xəstəlikdən vəfat edən bədbəxt xanımımı nəzərdə tuturdu) son günlərini yaşayırım, eyni hallar, eyni əlamətlər!"

Həqiqətən, ağappaq və pərişan saqqalı ilə örtülmüş boz rəngli üzü can çəkişər halda olan birisini andırırdı.

“Bir az istirahət etsən, işlərdən çəkilsən, çox yaxşı olar”, – dedim.

“Bəli, mən də düşünürəm. Ankaraya gedib məzuniyyət istəyəcəyəm!” – dedi.

Qədər fürsət vermədi.

Yusuf 40 ildən bəri Türk vətəninin irfan və siyasət həyatına yaxından qarışmış bir şəxsiyyətdir. Yazıldığı kimi, o nə azərbaycanlı, nə də dağstanlı idi. Şimal türklərindən, kazanlı idi. Bütün İdil çayı boyunca tanınmış qədim Akçura ocağından idi. Atasının və əmilərinin böyük çuxa fabrikləri vardı. Atasının vəfatından sonra əmininin varisi oldu. Hətta bir zamanlar fabriklərin idarəçiliyi ona verilmişdi. Fəqət Yusufun uca qəlbli fabriklərdəki fəhlələrə qarşı rəva görülən qeyri-insani rəftarlara dözə bilmədi, işdən vaz keçdi, qəzetçiliklə dolaşmağı seçdi. Ta ilk yaşlarında atası ilə bərabər İstanbulla gələrək Aksaray civarında aldıkları bir evə yerləşdilər və Yusuf təhsilini İstanbulda türk məktəblərində aldı. İbtidai məktəbi bitirdikdən sonra onu o zamankı hərbi məktəbə verdilər və Yusuf hərbi təhsilinə tə arkanı-hərbiyyə məktəbinin birinci sinfinədək davam etdi. Fəqət bu ərfədə Əbdülhəmid onu bir çox dostları ilə bərabər və xüsusilə sonralar bacanağı olan bugünkü Lehistan¹ səfirimiz Fəridlə birlikdə Trablus-qərbə sürgün etdi. Orada bir müddət qaldıqdan sonra Fəridlə birlikdə yolunu taparaq qaçdılar və Parisə gələrək hər ikisi də Parisin məşhur Academie des Sciences Morales et Politiques ali məktəbinə girdilər və uğurla başa vurdular.

Yusuf Fransadan Rusiyaya qayıtdı. Bu, yaşadığı

¹ Polşa

ğımız əsrin başlanğıcında idi. Bizdə hələ istibdad bütün şiddəti ilə davam edirdi. Fəqət Rusiyada istibdadın kökləri bir tərəfdən inqilabçıların daxiləki fəaliyyətləri və digər tərəfdən də Yaponiyanın vurduğu şiddətli zərbələrin təsirləri ilə zədələnmiş və sarsılmaqda idi. Bu aciz² də o zaman Avropadan qayıdaraq Bakıda Hüseynzadə Əli bəy ilə bərabər ilk gündəlik türk qəzetini qurmağa müvəffəq olmuşdu.

Yusuf, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, əmininin fabriklərini tərk edərək Kazanda çıxan “Vaxt” qəzeti ilə Bağçasarayda çıxan və əqrəbası mərhum Qasıralı tərəfindən nəşr edilən “Tərcüman” qəzetinə yazılar yazırdı. Bizim ilk tanışlığımız bu surətlə qəzet vasitəsilə və qiyabi olmuşdu. Fəqət 1908-ci ildə Türkiyədə inqilab olur, Rusiyada isə dəhşətli bir irtica peyda olur. İkimiz də Rusiyanı tərk etmək məcburiyyətində qalıq, İstanbulla gələrək burada yerləşirik və o gündən bu günə qədər ayrılmaz yoldaş oluruz.

Yusuf öz yolunu hələ o zamanlar nəşr etdiyi kiçik, fəqət çox mühüm bir risalə ilə təyin edir. Bu risalə “Üç siyasət: türkçülük, islamçılıq və osmanlıçılıq” başlığını daşıyırdı. Yusuf idealının türkçülük olduğunu və Türk dövləti üçün türkçülük siyasətindən başqa bir yolun xəta olduğunu açıq şəkildə izah edir.

Bu surətlə müştərək ideal başda Ziya Gökalp olmaqla bir neçə dostu birləşdirir.

Millət şairi Məhəmməd Əminin³ təşəbbüsü və Ziya Gökalpın da yardımı ilə daha o zamanlar Sa-

² Ağaoğlu özünü nəzərdə tutur.

³ Yurdaqul

lonikdə olan İttihad və Tərəqqinin, Ümumi-mərkəzi “Türk Yurdu” məcmuəsinin qurulmasına qərar verir. Ümumi-mərkəz tərəfindən göndərilən nümayəndə yanına gəldi və məcmuənin mənim evimdəki ilk quruluşunda Yusuf da başlıca olaraq iştirak etdi.

Məcmuənin idarəçiliyi Yusufa verildi. Eyni zamanda, Cəlal Sahir, Fuad Köprülüzadə və Həmdullah Sübbi də məcmuə ətrafında toplanırlar. Nəcib Asım, Fuad Baylar kimi əvvəldən türk tarixi ilə məşğul olanlar da təbiəti ilə məcmuənin söz sahibləri arasında idilər. Salonikdə çıxan və Ziya Gökalp tərəfindən ilhamlandırılan “Gənc Qələmlər” ətrafında toplanmış mərhum Ömər Seyfəddin, Əli Canib kimi gənc mühərrirlər də çox keçmədən “Türk Yurdu”na gəldilər

Bu surətlə “Türk Yurdu” ətrafında xeyli səmi və qüvvətli bir ideal ocağı quruldu. Məcmuənin idarəçiliyini üzərinə götürən Yusufa bu ocaqda və ocağın apardığı qiymətli mücadilədə təbiətilə çox şərəfli bir yer ayrılmışdı.

Cəsaratlə deyə bilərəm ki, Yusuf bu vəzifəsini kimsənin edə bilməyəcəyi bir fədakarlıq və bağlılıqla etdi. Onsu da o bütün həyatını vəzifə adamı olaraq keçirdi. Üzərinə götürdüyü hər işə bütün ruhu və canı ilə bağlanırdı. Özündən sonra “Yurd” bir çox əllərə keçdi. Fəqət kimsə o və Cəlal Sahir qədər müvəffəq ola bilmədi!

Yusuf İttihad və Tərəqqi Cəmiyyətinə girmədi. Fəqət ideal onu ittihadçılarla çalışmağa sövq etdi. Belə ki, ittihadçı olmadan xalq arasında ittihadçı kimi tanınmışdı.

Yusuf eyni zamanda universitetdə tarix professoru idi. Sonra bu ünvanını Ankarada mühafizə etdi və Ankara Hüquq fakültəsində verdiyi “yaxın dövr” dərslərinə dair qeydləri məmləkətimizdə indiyədək bənzəri yazılmamış mühüm və qiymətli bir əsərdir!

Fəqət bu vəzifələrin xaricində bir çox digər ictimai işlərdə də Yusuf özünü göstərdi. I Dünya müharibəsi əsnasında Hilali-Əhmər Cəmiyyəti onu Rusiyaya, Rusiyadakı türk esirlərinə yardım üçün göndərdi. Bu vəzifəni də Yusuf min bir təhlükə içində böyük bir uğurla və məharətlə həyata keçirdi.

Mütərəkə⁴ əsnasında tərəddüd etmədən Anadoluya getdi və Qurtuluş mücadiləsində iştirak etdi. Maltadan qayıdıfında Ankaraya gedərək onu ilk gördüyüm zaman tanımadım. Gözəl bir ata minmiş, hündürboylu, ağ saqqallı, hərbi geyimdə və general sandığım biri atını üstümə sürdü. Mən ürkəkək bir yana çəkildim. Yusuf qəhqəhə çəkərək:

“Gördünmü?! Biz əsgərlər başıpozuqlara belə edərək!” – dedi və atdan endi. Məgər yenidən əsgəri xidmətə alınmış və kuryerlik edirmiş!

Bir müddət sonra xariciyyə vəkəlatində işə götürüldü və orada da ona verilən vəzifələri böyük bir ustalıq və ləyaqətlə yerinə yetirdi.

Qurtuluş savaşının sonunda İstanbul məbusu⁵ oldu. İştirak etdiyi müxtəlif komitələrdə dərin bir məsuliyyət duyğusu ilə çalışdığı kimi məclis mü-

4 I Dünya müharibəsində Türkiyənin işğal və Qurtuluş savaşı arasındakı dönmə
5 Millət vəkili

zakirələrində də bilgisiylə seçildi. Məclis fəaliyyətində onu xüsusilə türk fəhlə həyatı maraqlandırırdı və onun verdiyi bir deklarasıyaya görədir ki, bugünkü iş qanunu layihəsi hazırlanır.

Və bütün bunları etməklə bərabər Yusuf An-kara fakültəsindəki dərslərinə müntəzəm davam edir, bir çox qəzetlərə və məcmuələrə məqalələr yazır, bir çox cəmiyyətlərdə iştirak edirdi.

Son iki ildən bəri özünü xüsusilə "Türk Tarixi-ni Tədqiq Cəmiyyəti" nə vermişdi. Bu cəmiyyətin ikinci rəisi ünvanı ilə gecə-gündüz çalışmaq lazım gəlirdi. Mərhum cəmiyyətin uğurlu olmasını özü üçün bir şərəf və heysiyyət məsələsi etmişdi. Mən elə zamanlar bilirəm ki, iki gün gecə və gündüz yatmadan çalışmış və nəhayət, bayılmışdır.

Yusuf vəzifəyə bu qədər bağlı idi!

Onun geniş və dərin bilgiləri, vəzifəyə bağlılığı, ali və təmiz ruhu, həssas və nəcis qəlbi və xüsusilə ləkəsiz əxlaqı onu tanıyan dostlarının, yaxınlarının qəlbində yıxılmaz bir abidə etmişdir! O, qırx il dayanmadan Türk ölkələrinin hər tərəfində türk gəncliyini tərəqqiyə, təkamülə, hürriyyətə və insani uralığa çağırmışdır və şübhəsiz ki, onun ölüm xəbəri bütün bu ölkələrin hamısında üzüntü ilə qarşılanacaqdır!

Arxasında qoyduğu və haqlarında daim narahat olduğu yoldaşı ilə iki uşağına Allahdan təsəlli və səbir diləyirik.

"Cümhuriyyət", 3889-cu say

13 Mart, 1935

Cəlal Sahir

Yusuf Akçuradan sonra Cəlal Sahir! Və neçə ay ara ilə? Kim qaldı? Kim qalacaq ki? Öncə gedənlərimi yandı, qalanlarımı? Hər halda yolçunun yolda olması daha yaxşıdır, çünki, heç olmasa, bu dəli qəlbın çırpıntılarna məruz qalmaz!

İyirmi altı il əvvəl ilk görüşdüyümüzdə bir-birimizi sevdik. Və o gündən bu qara günə qə-

dər aramızda bu qarşılıqlı məhəbbəti zədələyəcək ən kiçik hadisə də olmadı. Ancaq son günlərdə bir qəbahət işlədim ki, indi qəlbimi parçalamaqdadır. Ankaraya gedəcəyim günün ərəfəsində ondan həzin bir məktub aldım. Məni yanına çağırırdı! Fəqət uzaqda qaldığı və Ankaraya getməyim də həyatı bir məsələ ilə əlaqəli olduğu üçün bu arzusunun yerinə yetirə bilmədim. Ah! Qəddar əcəlin bu qədər yaxınlaşmış olduğunu necə təxmin edə bilərdim?

Türkcülük cərəyanı başlar-başlamaz Fəcri-Atif gənclərinin çoxu – Cəlal Sahir başda olmaqla bu cərəyanı qoşuldular və o gündən etibarən Cəlal Sahir bu cərəyanın ən mühüm amillərindən biri oldu, dəfələrlə "Türk Yurdu" məcmuəsini o idarə etdi və aramızda ən yaxşı və ən gözəl idarə edən də o oldu.

6 Türk ədəbi axını. Axının təməlinə keçmiş yığmaq, yerinə yenini – oğünkü anlamı ilə Qərb ədəbi anlayışını gətirmək dayanırdı.

Cəlal Sahir eşq və qadın şairi kimi şöhrət qazanıb. Fəqət onun, eyni zamanda, bir çox digər qiymətli fəzilətləri də var ki, insanlar daha az məlumatlıdır.

Cəlal Sahir şair olmaqla bərabər mütəfəkkirdi. Sonralar mərhum Ziya Gökalp tərəfindən "Türkçülüyn əsasları" adı ilə nəşr edilmiş kitabın içindəkiləri Cəlal Sahirin Sultan Əhməddəki evində türkçülər tərəfindən müzakirə, münaqişə və təsbit edilmişdi. Aylarca davam edən bu münaqişə, müzakirə əsnasındadır ki, Cəlal Sahirin dərin və sağlam düşünmək qabiliyyətinə vəqif oldum. O, çox məhsuldar və sağlam düşüncə sahibi idi. Ortaya atdığı fikirlər daim məntiqli və əsaslı idi. Eyni zamanda, bu şair təfəkkür sahəsində heyratləndirəcək qədər tarazlı və mötədil idi. Neçə dəfə Xəlidə Ədiblə Ziya Gökalp və ya mənim aramda münaqişə qızışaraq davaya qədər çatmaq üzrə ikən Cəlal Sahir hər iki tərəfi məmnun edəcək bir formulla müzakirəni təbii yola qoymaq məharətini göstərmişdi.

Bununla bərabər, mərhum qədər qəbul etdiyi prinsiplərə və əsaslara bağlı və dayanıqlı az kimsələrə təsadüf etdim. "İdareyi-məsləhət" üsuluna qarşı dərin bir nifrət bəsləyərdi. Düşüncələrini və duyğularını qorxusuz və açıq söyləyərdi. Bu sahədə bütün anlamı ilə bir fərd idi. Mənfəət və fayda təlaşından çox uzaqdı. Fəqət incə və zərif bir ruh sahibi olduğu üçün başqalarına qarşı dürrüst və sərt mövqə göstərməkdən, başqalarının izzəti-nəfsinə toxunmaqdan da diqqətlə çəkinərdi. Ona görə də açıq və qorxusuz sözləri hər kəsə xoş görünür, hər yerdə sevilir və sevinclə qarşılanırdı. İttihad və Tərəqqi zamanında onun qədər rəislərə qarşı haqq və həqiqəti açıq şəkildə söyləyən az idi. Fəqət söz-

lərinə verdiyi şəkil onlara da hirsənmək imkanını vermirdi. Fəqət Cəlal Sahirin, mənəcə, ən böyük fəziləti vəfa və dostluğa sədaqət və bağlılığı idi. Bu xüsusda onun bənzərinə təsadüf etmədim. Şairin ta ötdədən bəri söylədiyi və zamanımızda çox keçərlilən olan:

"Xuda göstərməsin izmihlal bir yerdə,

Ehibba şivə-i yağmada məbhud eylər adayı"⁷

şairinin məfhumu onun pak və təmiz ruhuna yad qalmışdır. O bu kimi şeylərə tənəzzül etməzdi və edənərdən də nifrət edərdi. Maltada əsir olduğum zaman Sahir məktub aldığım tək dostumdu, ailəmi də İstanbulda xatırlayan nadir insanlardan biriydi.

Sahirin həyata qarşı mövqeyi də çox diqqətəlayiqdir. Onun uca ruhu həyatın cəlvələrinə qarşı daima kinayəli, heç bir vaxt baş əyməz davranışa sahibdi. Tutulduğu xəstəliyin müalicəsi geniş imkanlar tələb etdiyi halda, o, dəfələrlə ən ibtidai ehtiyaclarını belə təmin edə bilməyəcək vəziyyətlərə düşdü. Fəqət buna baxmayaraq, ondan heç bir zaman şükayət eşitmədim. Əksinə, onu daim şən, daim gülərliz gördüm. Sıxıntı və ehtiyac onun alınını deyil, dodaqlarına da qırışdırmırdı.

Xülasə, Cəlal Sahir fəzilətləri və xarakteri ilə nümünə olacaq bir şəxsiyyətdi. Onun şair və ədib cəhətləri haqqında fikir bəyan etmək mənə düşməz. Ancaq bu qədərini bilirəm ki, türkçülük axınının mühüm bir amili sifətilə istər şairin, istərsə də

⁷ Tanrı bir yerdə çöküş əlaməti göstərməsin,

Dost bilinənlər yağmada düşməni belə heyərdə qoyarlar.

dilin sadələşməsində, əlbəttə ki, olduqca qiymətli bir rol oynayıb.

Cümhuriyyətin elanı ilə türklüyün hər sahədə yürüyə bilməsi onun arzuladığı ideal idi və bu idealın verəcəyi meyvələri də dadmaq onun ən hərarətli arzusu idi. Fəqət, nə yazıq ki, qədər möhlət vermədi.

Bütün həyatını milli ideala verən bu fəzilətli insan özündən sonra həyat yoldaşı və bir neçə övladını millətə əmanət qoydu. Bunlar üçün təsəlli və səbir niyaz edirik.

"Cümhuriyyət" qəzeti, 4142-ci say

24 Noyabr, 1935

Türkcənin sərf və nəhvi yoxdur

*Müəllim Cövdətin ölümü
münasibətilə*

Son günlərdə qəzet xəbərləri arasında gözümlə bir neçə sətirlik həzin və kədərli bir xəbərə ilişdi. Bu xəbər də müəllim Cövdətin vəfat etdiyi bildirilirdi. Öz-özümə: "Əgər o Cövdətdirsə, qəzetlər mütləq bəhs edərlər", – dedim. Çünki mərhum pedaqogika dünyamızda çox yüksək bir sima idi, vaxtilə Darülmüəllimin müəllimi olmuş, bir çox tələbə yetişdirmiş, son zamanlarını da bir tərəfdən Türk Tarixi Tədqiq Cəmiyyətinə, digər tərəfdən də Osmanlı arxivində tədqiqatə sərf etmişdi.

Mərhum naxoş olmaqla bərabər boğucu sıxıntılar içində qıvrınmaq məcburiyyətində olduğu halda bir dəqiqə də bədbinliyə düşməmiş, daim qüvvətli bir imanla çalışmış, düzgün həyatı və təmiz karakteri ilə məsləkdaşları arasında seçilmişdi. Otuz il ərzində topladığı nadir sənədləri və qiymətli kitabxanasını İstanbul bələdiyyəsinə hədiyyə etmişdi. Belə birinin vəfatı, əlbəttə ki, cəmiyyətin nəzərini çəkməlidir deyə zənn edirdim!

Fəqət, təəssüf ki, təqribən 10 gün keçdiyi halda adı da anılmadı. Təəssüf, çox təəssüf! Bu kimi təvazökar, çalışqan şəxslərin qiymətini bilək, heç olmasa, öldükdən sonra adını yad edək. Yoxsa bir gün

gələr, kimsədə çalışmaq həvəsi də qalmaz!

Burada mərhumun həyatındakı İstanbulda bilinməyən bir səhifəni anlatmaq istəyirəm. Bu səhifə mərhumun Azərbaycan türklərinin oyanış tarixində oynadığı rola dairdir.

Bundan düz 30 il əvvəlidi. Yəni Türkiyədə hələ Əbdülhəmid rejimi bütün özəməti ilə hökm sürməkdə idi. Rusiyada isə Çarlıq üsul-idarəsi xaricdən yaponların zərbələri, daxildən də inqilabçıların itxillələri ilə zədələnib sarsılmaqda idi. Mən və Hüseynzadə Əli bu vəziyyətdən istifadə edərək o zamanadək türklərə türkçə qəzet, məcmuə çıxarmağı, türkçə dərs verən məktəb qurmağı şiddətlə rədd edən rus hökumətindən gündəlik qəzet nəşr etmək və məktəblər təsis etmək icazəsi qopardıq. Qəzetləri təsis etdik. Məktəbə gəldikdə isə, əvvəla müəllim lazımdı. Məmləkətdə türkçə tədris edəcək müəllimlər yoxdu. Hər şeydən əvvəl bir dərülmuallimin açmaq lazım gəlirdi. Zənginlərimizi asanlıqla yola gətirdik. Pul hazırdı. Məktəbi qurmaq üçün də İstanbula birisini, bu işi bacaracaq bir müəllim cəlb etmək üçün göndərdik.

Onun bu gəlişilə həyatının ən əziz və ixtiyarlıq çağında mənə təsəlli və zövq verəcək bir xatirəmlə bağlıdır. Bu xatirə həyatda insan üçün ən zövqlü və ən qiymətli şeyin idealın həyata keçmiş olduğuudur. Bunu görəndə insanda sübhə yeri qalır. Qalan hər şey – zəngin sərvət, vəzifə, qüdrət, yoxsulluq, ehtiyac, iztirab, hər şey həyatda iz qoymayan bir heçdən ibarətdir. Əbədi qalan və daim insana yaşatma zövqünü verən yeganə şey idealın həyata keçməsidir. İndi gözlərimi yumur, mərhum Cövdətin Bakıya gəlişi zamanında – İstanbulda və ya Bakıda olsun – türk icmaları ilə bugünkü icma-

lar arasında bir müqayisə aparır, əmələ gəlmiş dəyişikliklərin hövsələyə sığmayacaq qədər geniş və dərin olduğunu görürəm.

Avropadan başımız ideallarla dolu gəlmişdik. Türkün süurlanması, özünü tapması, dilinin açılması, türk qadınının mənəvi varlığı, türk ailəsinin daha ali əsaslar üzərində qurulması, türk zehniyyətinin dəyişməsi, haqq-hüquq haqqında başqa düsturlara doğru yürüməsi və ilaxır, ilaxır! Fəqət nə rejim, nə də bu rejimlər altında boğulmuş camaat bu ideallara asanlıqla yanaşmayacaqdı. Misal göstərmək üçün sizə mərhum Cövdətin fəaliyyətə başlaması əsnasında baş verən və bu gün hər kəsi heyrətləndirəcək, lakin o zaman çox təbii olan hadisədən bəhs edəcəyəm.

Min bir oxşamaqla, min bir yalvarmaqla, min bir öyüd və nəsihətlə ram etməyə çalışdığımız, oxumaq, yazmaq bilməyən zənginləri, nəhayət, bir türk dərülmualliminin qurulması üçün pul verməyə razı saldıq.

Cövdət bu dərülmualliminin proqramını hazırladı. Öyan və əşrfədən ibarət bir məclis quruldu. Bakının baş axundu Hacı Mirzə Əbu Turab da orada idi. 70 yaşlı bu ixtiyar Bakının ən öndə gələn, ən nüfuzlu axundu idi. Özünə inanmış elə müridləri vardı ki, bir işarəsi ilə tərəddüdsüz adam öldürərdilər və bu hərəkətləri ilə cənnətin tam ortasında ən gözəl bir köşklə ən nəfis huri və qılmanlara sahib olacaqlarına dərinə inanırdılar. Buna görə də axunda qarşı söz söylənməz, hər nə desə, “bəli, cənab ağa, buyruğunuzdur” deyilərdi.

Cövdət proqramı oxumağa başladı. Dərslər, dərslərin saatları bir-bir zikr edildi: hesab, tarix,

cəğrafiya, kimya, fizika...

Axund yaturdı, nəhayət, Cövət oxudu: Türk səhv və nəhvi!⁸

Axund gözlərini açdı və üzərindəki əbanı geri ataraq:

– Nəmənə?

– Türk səhv və nəhvi!

– Xeyr! Belə bir şey yoxdur. Ərəbcədən başqa heç bir dilin sərf və nəhvi yoxdur. Türkcə nəməndir ki, sərf və nəhvi olsun? Xeyr!

Zavallı Cövət qələm əlində dayandı və ətrafa baxdı. Hər kəs başını aşağı salmış, kimsədə nəfəs almaq qüdrəti qalmamışdı. Axundun müridləri isə qəzəbli-qəzəbli ətrafa baxırdılar. Bir neçə dəqiqə bu öldürücü süket içində keçdi. Nəhayət, mən dözə bilmədim və büzülə-büzülə, kiçilə-kiçilə (Ah bu büzülmələr, bu küçülmələr!): “Cənab Axund! Hər dilin özünə görə bir sərf və nəhvi vardır”, – dedim və misal kimi öz adımla götürərək, – Əhməd, Əhməddən, Əhmədə...”, – deyə tərif etməyə başladım.

Axund qəzəbləndi:

– Sus! Cahil! Ərəbcədən başqa heç bir dilin sərf və nəhvi olmaz!

Müridlər gözlərini mənə doğru dikmişdilər. Fəqət mən dözə bilmədim:

– Cənab Axund, məsələn, rus dilinin sərf və nəhvi vardır. Rus məktəblərində tədris edilir.

Axund tamam hirslandı və bir söyüş də söydü:

– Demək, sən bizi rus etmək istəyirsən! Kafir!”

Heyrət içində qaldım. Milli məktəblərin təsisinə üçün milli bir darülmuallimin açmaq, İstanbuldan bunun üçün adamlar gətirtmək rus etmək üçün imiş!

Cavab vermək istədim. Fəqət müridlərdən biri ayağa qalxaraq belindəki tapançaya əl uzatdı və mənə xitabən: “Sus! Yoxsa, indicə leşin ortada qalar!” – deyə bağardı.

Ətrafdan da mənə göz ağartdılar, susdum.

Cövət proqramdan türkcə sərf və nəhvi çıxartdı və bu şəkildə 30 il əvvəl Bakıda türk dilinin sərf və nəhvi olmadığına qərar verildi!

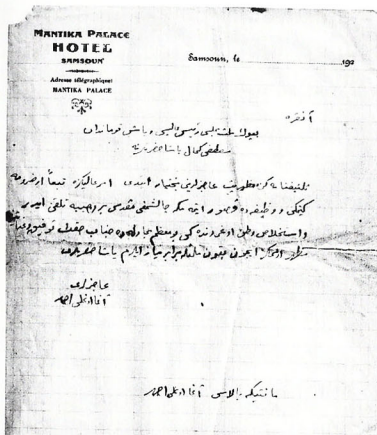
Təbii ki, bu qərar uzun müddət yürümədi. Məktəb açıldı, Cövət türkcə sərf və nəhv dərslərini də müntəzəm verirdi.

Mərhumun qurduğu “Füyuzat” adlı darülmuallimini özündən sonra Hüseynzadə Əli davam etdirdi və bu məktəb Azərbaycan türklərinin oyanışında ən təsirli amil oldu. Onun yetişdirdiyi tələbələr sayəsindədir ki, azərbaycanca istanbulcaya yaxınlaşa-yaxınlaşa bu gün iki ləhcə arasında heç bir fərq qalmamış kimidir!

“Cümhuriyyət” qəzeti, 4170-ci say

22 dekabr, 1935

Atatürkə məktublar

Birinci mektub

Mantika Palase Samsun, le 192.

Hotel

Samsoun

.....

Adresse telegraphique

Mantika Palase

Ankara

Büyük Millet Meclisi Reis-i Alisi ve Başkumandan

Mustafa Kemal Paşa hazretlerine

Teltifnamenize mazhariyet acizlerini bahtiyar etti.
Emr-i alinize tabian Erzuruma gitmeği ve vazifede
kusur etmemeğe çalışmağı mukaddes bir vecibe telakki
eder ve istihlas-ı vatan uğrındaki bu muazzam müca-
delede cenab-ı Hakk'ın tevfik ve inayetlerine mazhar
olmanız için bütün milletle beraber niyaz ederim, Paşa
hazretleri.

Acizleri

Ağaoğlu Ahmet

Mantika Palas, Ağaoğlu Ahmet

آنقوه
میدان ملت مجلسی آلیسی و باشکوماندان
سلفی کوریا است
آرزوی عالیجناب انشاءاً در ضرورت جاسده تعداد توفیق اند
اگر لطف ایشیم خصیصه خدمت آماره ۱۱۱۱ سرشفا نامه تنظیم
باش توفیق
عازری
آغا ذلی الله
۲۵
۲۶
آنقوه
ارضه ای مستدر توفیق اند ابر اکل (و لطف ایشیم)
۲۷
توفیق نامه جهت تهنیت عاید ارگروه استلزام بود
آغا ذلی الله

İkinci məktub⁹

Ankara

Büyük Millet Meclisi Reisi ve Başkumandan

Mustafa Kemal Paşa hazretlerine

Arzu-yi alilerine intisaben Erzurumda camedə müteaddid konfranslarla ikmal-i vazife ettim. Hidmete amade, emr-i münişanelerine¹⁰ müntezirem, Paşa hazretleri.

Acizleri Ağaoğlu Ahmet

Ankara

Maarif Vekili Hamdullah Subhi beyefendi hazretlerine

Erzurumda dahi müteaddid konfranslar ile ikmal-i vazife etdim. Ne yapacağımın tayinine aid emrinize intizar ediyorum.

Ağaoğlu Ahmed

⁹ Qaralama məktubun ikinci qismi Həmdullah Sübhியə yazılıb

¹⁰ Yüksək əmrlərinizə.

Əhməd bəy Ağaoğlu gənclik illərində

Əhməd bəylə eyni dövrdə Peterburqda oxuyan azərbaycanlılar. 1887-ci il.

Soldan: Əli bəy Hüseynzadə, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Nəsir bəy Tahirov

Əhməd bəy Ağaoğlu

Əhməd bəy Ağaoğlu

Əhməd bəy Ağaoğlu

Əhməd bəy Ağaoğlu

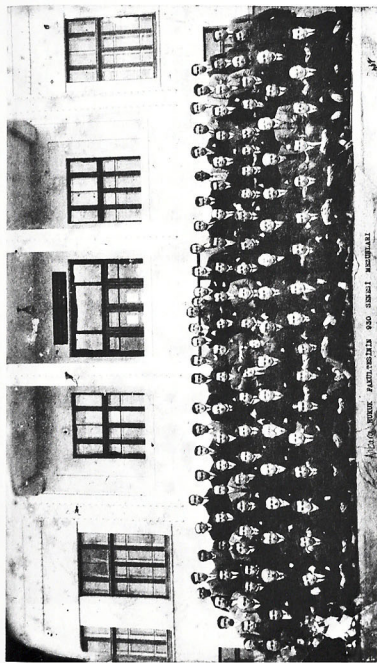
Əhməd bəy Ağaoğlu

Əhməd bəy Ağaoğlu

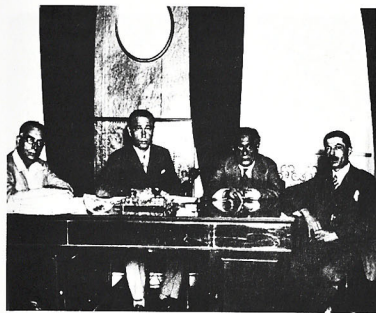
Əhməd bəy Ağaoğlu Malta adasında sürgündə

Ankara Hürriyyət Fakültesi'nin müdurları ilə birgə, 1930-cu il

Sakru Sarıoğlu, Mahmud Özal Beşirad və Əhməd Ağaoğlu (sola-çoxaldı)

*Əhməd bəy Ağaoğlu, Əli Fəthi Okyar
(sağdan 2-ci və 3-cü)*

Əhməd bəy Ağaoğlu və Mustafa Kamal Atatürk

Əhməd bəy Ağaoğlunun dəfnı

Əhməd bəy Ağaoğlunun məzarı. İstanbul. Fəriköy

Əhməd bəy Ağaoğlunun dəfnı

*Əhməd bəyin xanımı
Sitarə Ağaoğlu*

*Əhməd bəyin qızı
Sürəyya Ağaoğlu*

Əhməd bəyin qızı Tezer Ağaoğlu
(Tuşqaran)

Əhməd bəyin oğlu Səməd Ağaoğlu

Çapar dərgisinin satış mərkəzləri!

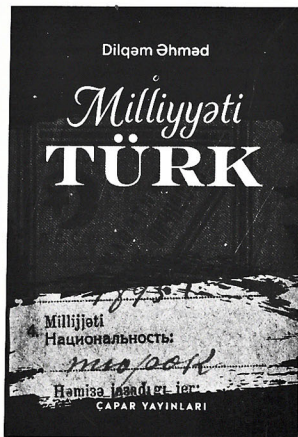

1. Kitabevim.az / 28 May filialı / 28 May metrosu yaxınlığında
2. Kitabevim.az / Nizami filialı / Nizami metrosu yaxınlığında
3. Kitabevim.az / Əhmədli filialı / Əhmədli metrosu yaxınlığında
4. Oxford Kitab Evi / 28 May metrosu yaxınlığında
5. Akademikab Kitab Evi / Elmlər Akademiyası metrosunun yeni çıxışı
6. Mənbə Kitab Evi / N.Nərimanov metrosu yaxınlığında
7. Dəniz Kitab Evi / Qazax şəhər Mütəfəkkirlər Parkı
8. Oxu Kitab Evi / Şəki şəhəri. S.Rəhman küç. 32

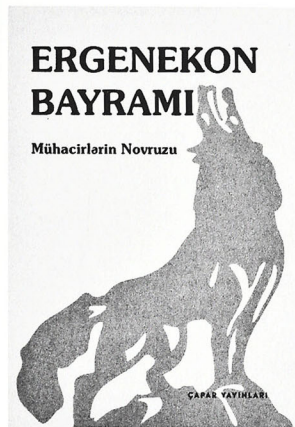
Abunəlik və digər məsələlər üçün əlaqə vasitələri:

www.capar.az
www.capardergisi.az
E-mail: info@capar.az
capar.dergisi@gmail.com
Tel: (+994) 50 542 54 89
(+994) 70 717 11 09

<https://www.facebook.com/capardergisi/>
https://www.instagram.com/chapar_dergisi/

Kitabda müəllifin müxtəlif internet portallarında, qəzet və jurnallarda yazdığı yazılar, məşhur şəxslərdən aldığı müsahibələr dərc edilib.

Kitabda azərbaycanlı mühacirlərin (Məhəmmədəmin Rəsulzadə, Məhəmmədsadiq Aran, Əziz Alpud) Ergenekon (Novruz) bayramı haqqında yazdıqları məqalələr toplanıb.

**Əhməd bəy Ağaoğlu.
Şuşa, Peterburq və Paris xatirələri
(Atatürkə iki məktub)**

Tərtib edən: Dilqəm ƏHMƏD

Pergament Yayın Evi
Yığılmağa verilib: 30.03.2019
Çapa imzalanıb: 02.04.2019
Formatı 60x84 1/16,
Fiziki çap vərəqi 7,5
Tiraj 500

Bakı, Azərbaycan

6.5 AZN

Kitabda Azərbaycan və Türkiyənin böyük müfəkkiri, ictimai-siyasi xadim Əhməd bəy Ağaoğlunun xatirələri, yazıları və bəzi məktubları, eləcə də Ağaoğlular ailəsinə aid nadir fotosəkillər, sənədlər dərc edilib

ÇAPAR

+994 50 542 54 80
+994 70 717 11 09
capardergesi@gmail.com
www.capar.az
info@capar.az

Balçı
www.balci.az